

А. Г. ШАБУРАКОВ

ОИРОТ ТИЛИНИН
ГРАММАТИКАЗЫ

БАШТАПКЫ БЁЛЮК

ФОНЕТИКА ЛА МОРФОЛОГИЯ

Баштапкы чыгарганы

1 с. 50 акча.

1 руб. 50 коп.

ОЙРОТТЫН
ОБЛАСТНОЙ НАЦ. ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ

1939

4с(элт)073
Ш12

А. Г. ШАБУРАКОВ.

ОЙРОТ ТИЛИНИН' ГРАММАТИКАЗЫ

БАШТАПКИ БЁЛЮК

ФОНЕТИКА ЛА МОРФОЛОГИЯ

*Толо эмес орто ло орто школдордын'
5-чи ле 6-чи класстарына*

4642 зр

Орн-Алтайская область
БИБЛИОТЕКА

ОЙРОТСКИЙ ОБЛАСТЫН'
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
г. ОЙРОТ-ТУРА

К И Р Е С Е С

Грамматика деген сѣс греческий сѣс (*грамматике*), эн озо грамматика деген сѣс, кычырып ла бичип билерин темдектеген сѣс болуп турган. Ол сѣс эмди алдынан бойы наука болуп, каядыла тилдердин законы билерин дьарттап билдирип дьат. Бу айдылганынын аайынча шююнип кѣрѣр болзо, грамматика дьокко, тилдин законы дьякшы литературный тилге юренип алар эби дьок. Кандый бир кюрди дьякшы тудуп алар керегинде, механизмнын законы дьякшы билип аларга керек. Онойдо ок литературный тилди дьякшы билер керегинде, анчадала бичикти дьастыразы дьок дьякшы бичип билер керегинде, тилдин законы дьякшы билерге керек. Онон ёскѣ, тилди практически билер дьянынан, грамматикага юренеринде база бир керектю шююлте бар. Бистин тилибис ле шююлтебис бир аай колбуулу болуп дьат. Онын учун грамматикага юренеринде общеобразовательный юредю дьянынан дьяан туза бар болуп дьат. Эн учында, бойыбыстын тѣрѣл тилибистин законы дьякшы билип алзабыс, ёскѣдѣ тилдердин законы билерине дьякшы болор.

Грамматика—фонетикага, морфологияга ла синтаксиска юлелип дьат. Фонетика, эмезе эрмектин табыштары керегинде наука (*греческий тилде фонэ—табыш, юн*), ол бо, ёскѣ бѣ тилдерде тузаланып турган эрмек ичиндеги табыштарды юредип дьат. Морфология кебер керегин юредер наука (*греч. морфе—кебер*) сѣстѣрдин бюдюп турганын ла олордын кубулып турганын юренип дьат.

Синтаксис; эмезе строй керегинде наука, (*греческ. синтаксис—строй*), ол эрмектин бюдююлерин юредип дьат.

Автор.

§ 1. Э р м е к.

ЭРМЕК КЕРЕГИНДЕ АЙТКАНЫ

Эрмек дегени—бойынын санаазын чыгара айдып, бойынын шююлтезин сестёрлө ёскө кижиге айдары болуп дьат. Кижн шююлтезин дьаныс та сёслө айдып салар.

Темдектезе: Соок. Карануйлайт. Кеде. Эмезе бир канча сестёрди бириктирип те айдар.

Темдектезе: Кюс келди. Дьендирбес Кызыл Черю.

Кандый бир шююлтени божодо айдып турган шююлте аайынча бириккен сестёрди, эмезе алдынан сёсти эрмек деп айдар.

Оосло айдар кажыла эрмекте, Эрмек кайда токтоор дьерине юн дьабызап, экинчи эрмек башталар дьери орто токтоп дьат (пауза болуп дьат).

Эрмек бюдюрип турган сестёр бойы-бойлары шююлте аайынча колбулу болуп дьат. Онойып колболыжып турганын билерге дьарт болзын деп, сестёрдин кожулталарын ёскёртип, ол эмезе сестёрдин ортозына болушчы сестёр тургузар.

Эрмектин ичинде сестёрдин колболузын сурактар тургузын, билип алары дьенил болуп дьат. Темдектезе: *Дьаан город балдарга дьарады.* Бу айткан эрмекте ненин учуры айдылып дьат? Мында **город** учуры айдылып дьат. Город керегинде не айдылып дьат? Онын **дьараганы**. Город кемге дьараган? **Балдарга.**

Кижн кандый бир неменин учурын эрмекте айдып турган болзо, ол эрмекти табылу эрмек деп айдатам. Онын учына точка тургузар.

Оос эрмекте, табылу эрмекте, кижинин юнн тамла дьабызап турар

Темдектезе: Бистин колхоз кырада иштеп дьат.

Эрмекте сурак берилип турган болзо, ондый эрмекти сурак эрмек деп айдатам. Онын учына сурак (?) темдек тургузатан.

Темдектезе: Слердин завод иштеп дьат па?

Эрмекти кижн сююнип, кайкап, чочуп айдар болзо, ол эрмекти кыйгылу эрмек деп айдар. Онын учына кый темдек (!) тургузар.

Темдектезе. Капшагай келип болужыгар! Агаш аразында сюреен дьакшы!

Эрмектин ичинде, Эрмекти жуучындап турган кижн, угуп тур-

ганга анчадала тын дьарттап айдып туратан сёс бар. Ол сёс ёскё сёстёргё кёрё тын айдылып дьат.

Эрмектин онойып аныланып тын айдатанын логический (шююлте) согулта деп айдатан.

Темдектезе: Кёмюрди кем чогул дьат? Юй улус на, эр улус на? Эр улус кёмюрди чогул дьат.

Эр улус кёмюрди, дьайып дьат на, чогул дьат на?

Эр улус кёмюрди **чогул дьат.**

Эр улус нени чогул дьат—кёрюмди бе, одунды ба? Эр улус кёмюрди чогул дьат.

Бу ёреги юч башка сурактарга кару ол-ло дьаныс эрмекле берилип дьат, дье кажыла эрмек айдыларда башка-башка юнле айдылып дьат. Каруды берерде эрмектин эн учурлу сёзине логический согулта тюжер учурлу.

1. Таскаду. Эрмектин ичиндеги сёстёр, сурактар ажыра колболыжып турганын таап алыгар.

Агаштар, карарала кёрюнюп турган немедий, бириге кёрюнип дьат. Кёк тенериде дьылдыстардын баштап чыгып турганы кёрюнип келди. Куштар ончозы уюктап дьат. Тюнде эдер кучыяктар ла томырткалар уйкузырап калган эдип туры . . . Олор до тымый берди. Бистин юстибисте пеночка деп кучыяктар юни угулуп ётти. Кайдада араай юннин тоныланганы угулды.

Тургенев „Ермолай ла Мельничиха“.

2. Таскаду. Кажыла эрмекке сурак тургузып ого карузын берер. Эрмекти айдарда логический согулта тюжетенин ундубас керек. Сурактарын ла каруларын номерлеп чыгара бичип алар. Логический согулта тюжюп турган сёзин алдынап чийю тартып темдектеп салыгар.

1. Дьуу кереги тамла тынып турды. 2. Кызыл Черю дьана баснай тартышты. 3. Ёштюлердин фронтты булгала берди. 4. Тартыжууда дьенюни алары билдирип турды. 5. Дивизиянын политический бёлюги дьаан иш тезёп ёткюрди.

3. Таскаду. Бу мыны кёчюрюп бичиирде, токтой тюжетен керектю темдектерин тургузыгар.

Адучы ла Анчы экию агаш аразына андап барып дьатты.

— Акыр тур,—деп Анчыны чочыда шымыранды.—Табыштанба—Бир катап мюн кайнадып дьиир эт адып аларыбыс.

Дье юч алтамнын бажында агаштан учуп чыккан чай отурды. Анчы мылтыгын ала койды.

Адучы десе дьюгюрюп келди.—Сен ыраактан неге адарга турун—деди Ёнёлёп дьууктап ал.

— Акыр табыштанба,—дейле, Анчы ёнёлёй берди.

§ 2. Баштачы ла айдылганы

Эрмектин ичинде предметти кёстёп айдып турган, „кем“ эмезе „не“ деп суракка кару берип турган сёсти, баштачы деп айдатан.

Темдектезе: Председатель кюзюни шыныратты. Кем шыныратты? Председатель (баштачызы).

Агаш дбызырап дьыгылды. Не дьыгылды? Агаш (баштачызы).
Аэропланла учарга дьакшы. Не дьакшы? Учарга (айдылганы):

Эрмектин ичинде предмет нени эдип дьатканын, ол эмезе предметле не болуп дьатканын, предметтин кандыйын, ол эмезе предмет нени учурлап турганын дьартап айдып турган сёсти айдылганы деп адаар.

Темдектезе: Машиналар тен-дай иштеп дьадылар. Машиналар нени эдип дьадылар? **Иштеп дьадылар** (айдылганы).

Газеттерди алдырткан улуска ийип дьат. Газеттерди канайып дьат? **Ийип дьат** (айдылганы).

Бу ёрө берилген примерлерден кёргөндө, баштачызы адалгыш (төс учурлыкта турган болзо) айдылганы тургуза, ёткөн, келетен, ёйдин **эдилери** болгон болзо, ол эдилеринин кожулар кожултазы баштачыга кожулар кожултазыла дьаныс тоодо болор учурлу.

1. Таскаоу. Баштачы ла айдылганын табыгар. Баштачы, айдылганы канайда колбулу болуп дьат, айдып беригер.

1) Слер кирнестеге чыгыгар . . . Кёк-боро тенериде дьылдыстар суркурап дьадылар. Араай толкуланып салкын эзинденет. Агаштар араай шуулажып турулар. 2) Слер отурып алыгар. Аттар ончозы кыймыктадылар. Абра дьаан табыштана берди . . . Слер плотина кечире кырдан келип дьадыгар, буук дьюкле буутып дьат. 3) Слер төрт верста бардыгар . . . Тенеринин кызыл тандагы кёрюнип дьат. Клад дьанында кучыяктар чыйыктап дьадылар. Тенери дьарып дьат. Булут агарып дьат. Дьаландар кёгёрюн дьадылар. Воротанын алты дьанында юн угулып дьат. Чюнюрде буу туруп дьат. Кучыяк тын эдип дьат. Тан алдындагы дьыбар келди. Кюн араай чыгып, ёксёй берди.

Тургенев „Агаш ла чёл“.

2. Таскаду. Точкалардын ордына божоткон баштачылардын бу берилген примердин учында берилип турган адалгыштарды бичип салыгар.

. . . Ёдө конып дьадала, талайды ойгозып ийерде, ол ойной берди . . . дьукарала ёткюре кёрюнгедий боло берди, дье ондында болзо олорлө . . . туй бюркелип калды . . . арайда бололо, талайдын юстин дьайым согуп та турган болзо, . . . кыймыктабай амыр туруп, кандыйда эрикчеен ёчёмюк сагыш санагандый турды.

Каа-дьаа дьерлерде . . . булутты юзе согуп турды! Юзе соккон дьерлерден бир эки дьылдысту тенеринин . . . кёрюнип турды. Онойып турган талайда . . . кёрюнип турган. Талайдын толкуларына катап-катап кёрюнип, кёрюнбей калып, секирип турдылар.

М. Горький „Челкаш“.

Бичийтен баштачылары: тенери, салкын, (3 катап) булуттар (2 катап) дьылдыстар, юзюктер.

3. Таскаду. Точкалардын ордына божоткон примерлердин учында берилген айдылгандардан, келижерин бичигер.

Кеменин агажына дьянмыр . . . турды. Онын араай табы-
жы кижиге эрикчеен сагыш . . . турды. Салкын оодылган не-
менин тюбине кийдире . . . турды. Кандыйда такпай . . .
дьяныс юнле кююн-кючи дьок . . . турды. Суудын толкузы
дьяратка . . . турды. Олор эрикчеен де, уур да неменин учу-
рын . . . тургандый болды.

М. Горький. „Бир каттап кюскюде“.

Б и ч и й т е н а й д ы л г а н д а р: типилдеп, санандырып, сы-
гырып, согулып, тыркырап, куучындап, дьябылып, бир болуп
угулат.

§ 3. Дьяртачы сестёр

Баштачы ла айдылганнан башка эрмектин ичинде олорды дьярт-
тап турган (дьяртачы) сестёр бар.

Темдектезе: Уур грузовиктер теерменге барып дьяткандар.
Кандый грузовиктер? **Уур** (баштачынын дьяртачы сёзи). Кайдар
барып дьяткандар? **Теерменге** (айдылганнын дьяртачы сёзи).

Дьяртачы сестёр адалгыштан, бюткен адынан, тоолор адынан, солумалардан,
болушчы кеберлю глаголдордон, эрежис те сестёрдён бюдер. Дьяртачы болуп тур-
ган адалгыштар кажыла кубулкышта турар.

Темдектезе:

Книганы кычыр.
Ёлёнди чап. Темир-
ди сок.

Сыйнымнын книгазы.
Колхозтын дьёёжёзи.
Заводтын ичи.

Адалгыштар кестёечи кубулт-
кышта туруп дьят. Ненин учун
дезе? Ол предметтерге **эдиле-
ринин** ижи табарып дьят.

Адалгыштар энчилечи кубулт-
кышта туруп дьят. Ненин учун
дезе, бир предмет база бир
предметке энчиленип дьят.

Сестёрдин адалгышты дьярттап, оны ээжилю кубулткышта тургузып бойы-бой-
ына колбулу болуп турганын башкарынганы деп айдатан.

Дьярттап айдылаачы сёс башкарачы деп адалып дьят. Дьярттап айдачы адалгыш
сёс башкарылып турган деп айдылатан.

Баштачы, айдылганы ла дьяртачы сестёр эрмектин члендери
деп адалатан.

Баштачы айдылган эрмектин тёс (главный) члендери болуп
дьят. Онон ёскё сестёр дьяртачы члендери болуп дьят.

Дьяныс ла баш члендерден бюткен эрмектерди кенитпеген
эрмек деп айдар. Дьяртачызы бар эрмектерди кениткен эрмек
деп айдатан.

1. Таскаду. а) Эрмектин башла ээчени члендерин темдектеп кёргюзюгер.
б) Кениткен ле кенитпеген эрмектерди ылгап беригер. Ээчени члендерине су-
рактар тургузыгар.

1. Тюн кирип келди. 2. Менин алтамдарым тонып калган кей-
де дьюкле угулып турды. 3. Кугарган тенери кёгөрё берди.

4. Дьылдыстар суркурай берди. 5. Таштар ортозында кандыйда анычак сыгырды. 6. Мен тѣнгѣ чыгарга мендедим. 7. Эңирдин дьюкле ѣткюре кѣрюнер карануйында мен алдымдагы уракта ак дьер кѣрюп алдым. 8. Менен ары агып дьаткан суу, ол акты курчай берген дьатты. 9. Тѣн кенетийин кадалып тюшкен болды. 10. Онын дьаан кебери кѣгѣргѣн кейден ылгалып турды. 11. Срагай менин алдымда, суу дьаказында дьаркынду дьалбышла эки ѳт кюйюп турды. 12. Олорды айландыра улус элбендеп турды. 13. Кѣлѣткѣлѣр дьайканып турды. 14. Кезикте алдындагы быдыраш баш дьарт кѣрюнгедий болуп ѳтко дьаркындалып турды.

Тургенев.

2. *Таскаду.* Дьѣптю эжерлешкен сѣстѣрди дьаныс чийю тартып, башкарачы сѣсти эки чийю тартып, темдектегер.

Бис кожо чыктыбыс. Дьааш токтоды. Урагында калын-калын булуттар кайнап чыкты. Каа-дьяа дьалкын дьарып турды. Дье бистин юстибисте тоолу дьерлерде теңери кѣгѣрюп турды. Учуп дьаткан булуттарды ѣткюре дьылдыстар элбендеп кѣрюнип турды. Дьанмырдын сууна чыктыган агаштар салкыннын сокконына, карануй ѣт тартынып, юркейип калган турдылар.

Тургенев. „Барюк“.

3. *Таскаду.* Кажыла группа сѣстѣрдѣн эрмек бюдюрингер.

1. Таня, дьанып, школдон, дьатты. 2. Ол, жичинек, кючюк, кѣрюп алды, дьолой. 3. Кючюк, дьанына, стененин, отурып ала-ла, отырды, кыңзып. 4. Сыймап, Таня ийерде, дьалканчий берди, кючюк. 5. Таня, ачына берди, кючюкке. 6. Мен, иштегем, байларга, озо революциядан. 7. Болгон, коомой, дьадыным, менин, тужунда, ол. 8. Дьыргалду, колхозто, эмди, менин дьюрюмим.

§ 4. Толо ло толо эмес эрмектер

Качан эрмектер эччий-деечий айдылганда, мындый эрмектер дьаантайын учурайт, ол учурап турган эрмектердин кезигиндѣ эмезе баштачызы дьок, эмезе айдылганы дьок, эмезе дьартачызы дьок болуп турар.

Темдектезе: Бу тюнде Миша амыр да, энчю де уюктады. Тюжинде энезин база Яшка ла Федяны кѣрди. (Нев.) Экинчи эрмекте **Миша** деп баштачы дьок болуп калды.

Кем келди—карындажы ба, адазы ба? **Карындажы.** Экинчи эрмекте **келген** деп айдылганы дьок.

Бис кызыл ла кѣк карандаштар алдыбыс. Ёскѣ юренчиктер дезе, дьанысла кѣктѣринен алдылар. Экинчи эрмекте **карандаштар** деп башкарылып турган баштачы сѣзи дьок.

Ненин учун эрмектин кажы бир членин божодып турган дезе? Ол сѣсти айдып та, угуп та турган эмес болзо, ол дьарт билдирип турар.

■ Баштачы ла айдылганы дьок эрмекти, толо эмес эрмек деп айдар.

■ Баштачы ла айдылганы бар эрмекти дезе, толо эрмек деп айдар.

Толо эмес эрмектер кѣп сабазында кандый бир суракка кару берип турган эрмектерде болотон. Ондый эрмектер кѣп сабазында дьанысла сѣстѣн бюдюп дьат. Ёскѣ сѣстѣри, сурак эрмектер бар болуп турган керегинде айдылбай дьат.

Темдектезе: Кем келип дьат? **Каруулчык.**

Поезд барды ба? **Барды.**

Слер кайда дьадырыгар? **Москвада.**

Сеге ончозынан артык кандый предмет дьарайт?

Математика.

1. Таскаду. Толо эмес эрмектерди чыгара бичип алыгар.

Таадам ёлди, дьаанам ёлди, онын кийнинде адам. Миша энезиле артты, база эки карындажы . . . 2. Энези курсак дьок керегинде ооруп турат. Сууга барганда арайданла дьанат. 3. Эрте тура кюн дьылыганда, оттын тюндеги дьаркыны дьоголып калат . . . 4. Энезин эске алат, ол сагыжы, олло тужунда дьоголо берет. Миша карманынан араай калаш чыгарып алды. Онызын мендебей дьип алды. Дьадарга сананды, сюубей турган, ёскѣ кижинин дьерине дьадып эмеш ыйлайын деерде, дье дьюреги ойто серип, кабактары дьуурулып, ёчѣш санаазы тутты: „Барадым“. 5. Машинист бир тутканы буруп ийерде—ёрё юстинде труба мустады. Экинчизин буруп ийерде—кенетийин паровоз кыймыктады. 6. Ёлѣргѣ турун ба? Миша унчыкпады. Кемнин? — Лопатинскийдин.—Кем ле барып дьадын—Адамла.—Адан кайда?—Ол вагондо. Ол кижини Миша дьаар кадай кѣрѣлѣ, бура сокты.

Неверов „Ташкент—ашту город“.

§ 5. Кениткен ле кенитпеген эрмек

Дьанысла баштачы ла айдылганынан болуп турган эрмектерди, тегин кенитпеген эрмек деп айдатан.

Темдектезе: Салкын кююлеген.

Уй мѣѣрѣди.

Кююк эдип дьат.

Баштачы ла айдылганынан башка эчени сѣстѣр кирген эрмектерди тегин кениткен эрмек деп айдатан.

Темдектезе: Колхоз сталинский аш туюжюми учун тартыжып дьат.

1. Таскаду. Эрмектерди сурактар аайынча анылагар. Эрмектердин схемазын эдигер.

Былыр дьайгыда мен талайда акула кѣрдим. Дьаан акула палубада дьатты. Ол тынзу куйругыла минутла тоозына согуп турды. Акуланын кичинек кѣстѣри чугулду суркурап турды. Айландыра команда курчай турды. Менин нѣкѣрим акулага агаштын учын тудуп берди. Ол улай тудуп берген агашты ала койды. Агаш олло тарыйын сына берди.

2. Таскаду. Бу кенитпеген эрмектерди кениткен эрмектер эдигер.

1. Токтоныкпай турган аттар кѣндюкти. Кюзиони табышту шы.

нырай берди. Коштогон юч ат тус дьолло шуургуй бердилер. 2. Соок кеберлю энир арайын келип дьат. Кюски дьашканду дьааш дьаап турды. Тюндюк дьанынан ёткюн салкын согуп дьат. 3. Дьаркынду ай тенериде арайын чалып турды. Июльский дьылу тюн тымык. Каа-дьаа арайын салкын согуп турды. 4. Карануйлана берген садтардын юстинде дьылдыстар дюк билдирер кирелю кюие берди. Табыштар станцияда арайынан тымып турдылар. Ворота дьанында юндер угулып турды.

3. Таскаду. Бу кенитпеген эрмектерди капсуда кёргюзилген сурактардын болужыла кенидигер.

1. (Кайда?) (кандый?) булуттар кёрюне берди. 2. (Кандый?) поезд (качан?) (кайдан?) келди. 3. (Кандый?) врач (кемди? качан?) кёрюп дьат. 4. (Кемнен?) келген письмоны (кем? качан?) алды. 5. Кемнин ортозындагы (мёрёй кайда? качан?) ёдюп дьат).

4. Таскаду. Бу кенитпеген эрмектерди кениткен эрмектер эдигер. Куучын бюдюрин, бажалыктагар.

Энир кирип дьат. Пограничник тындап туры. Шылырт угулды. Кижн ёнёлөп дьат.

Пограничник истеп дьат. Мылтык адылды. Кижн дьыгылып дьат.

Пограничник тинтип дьат. Ёштю тудулган.

5. Таскаду. Бу сестёрден лё кенитпеген эрмектерден кениткен эрмектер бюдюрнгер. Куучын бюдюрин, бажалык бернгер.

Сторожка. Рельстер. Уракта агаштар. Ыш кёрюнди. Табыш. Гудок кююледи. Поезд келип дьат. Сторож. Кёп мааны. Табыш тыныды. Паровозтын тыныжы. Поезд ётти.

6. Таскаду. Кажыла бюдюрин турган куучындарга бир группа сестёрди тuzаланып, куучындар бюдюрнгер. Куучындарды кениткен эрмектерле бнчнгер.

1. Летчик, самолет, пропеллер, дьер, улус.

2. Пионерлер, дьалан, суу, оду, дьапаш, камыш.

3. Анчы, адыш, ыш, койон, ййт.

4. Бюркелип дьат, булут, дьылып дьат, кюзюрт, дьалкын, дьаады.

§ 6. Определение, дополнение ле обстоятельство

Ээчени сестёр, олор эрмектин ёскё бёлюктерин дьарттап турганы аайынча, бу мындый бёлюктерге бёлюнип дьат: кандыйын, канчазын кёргюзечи—(определение), толтырачы — (дополнение), эдилеринин болгон аайын дьартачызы—(обстоятельство).

Кандыйын кёргюзечи—(дополнение) деп предметтин ёгин, бюдюзин кёргюзин, кандый? кемнин? канчазы? деп сурактарга кару болуп турган ээчени сестерди айдатап.

Аяскан тенериде тайгадый ак булут кёрюнип дьат. Кандый тенериде?—**Аяскан** (кандыйын кёргюзечи—определение). Кандый-булут?—**Ак** (кандыйын кёргюзечи—определение).

Менин адам колхозто иштеп дьат.

Кемнин адазы?—**менин** (кандыйын кёргюзечи—определение). Володяга алтынчы дьажы барып дьат. Качазы?—**Алтынчы** (определение) Определение адалгышка келижип дьат.

Толтурачы—дополнение деп предметти кёргюзип, косвенный кубулткыштардын кемниг? нениг? кемге? неге? кемди? нени? кемнег? недег? деп сурактарына кару болуп турган эрмектин ээчени сестерин айдатан. Толтырачы — дополнение глаголго камаалу болуп дьат.

Бис математиканы юренип дьадыбыс. Нени юренип дьадыбыс?—**Математиканы** (определение). Бастыра ороон папанинецтерди уткуды. Кемди уткуды? — **Папанинецтерди** (определение) Дьуун геройлорго приветственный телеграмма ийди. Кемге ийди?—**Геройлорго** (определение).

Эдилгенин болгон аайын дьартачы—обстоятельство деп эдилгенин кайда? качан? нениг учун? неге керек? болгонын дьарттап турган эрмектин ээчени сестерин айдып дьат. Эдилге аайын дьартачылар канайда? качан? кайдаар? не керектинде? нениг учун? деп сурактарга кару болуп дьат.

Балдар дьайгыда амыранган. Качан амыранган? — **Дьайгыда** (обстоятельство). Оору учун юренчик школдын занятиязында болбоды. Нениг учун?—**Оору учун** (обстоятельство). Мен город дьаар барып дьадым. Кайдар барып дьат? **Город дьаар** (обстоятельство). Салкын арайын кююлеп турды. Канайда кююлеген? — **Арайын** (обстоятельство). Дьартачы — обстоятельство глаголго колбулу болуп дьат.

1. Таскаду, Куучынды бичип, определениезин дьаныс чийюле алдынап тартып, адалгыштарды ла озордын кандыйын кёргюзип турган определениелериле катай эки чийю тартып темдектегер.

Соок. Эртен тура тайга ойгонып турды. Бийик чибилер эртен турагы боро туманда юргюлеп турдылар. Кажайып калган бюрлю кайындар бойлорынын кееркемдылю бюрлерин салактадып ийген турдылар.

Дье тайгада ончозы юргюлебей дьат.

Дьаны баракта таг эртенеч ала, табышту, кейлеген дьадын кайнап дьат. Ийделю эгюлер табыштанып, курч малталары шыгырап дьадылар. Дьит комсомолдор кююлеп турган кожонло иштеп дьадылар. Дьит юн кожондойт:

Бу дьаскыда сталинский путевкалу,
Тайгага отважный комсомол келди.
Арткандары дьаныс юнле кожондойт:
Удабас кыска ейге, тайга ла састар ордына.
Бис — Советский республикага город,
Городло-кожо дьаны завод эдерибис.

2. Таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Точкалардын ордына шююлте аайынча келижер, кандыйын кёргюзер, определениелер бичигер.

1. Бююн тунде . . . дьаш тэозындалып калган агаштарды ла чечектерди дьунуп салды. 2. Мен . . . кейди ачыркап тышып турдым. 3. Уракта . . . агаштар кёрюнип турды. 4. Агашта улустын . . . юндери дьаныланып турды. 5. Кеме суунын . . . юстиле дьюзюп дьатты. 6. Дье кюн чыгыш дьанында . . . булуттар базала катап кёдюрелип турды. 7. Энгирдин тым турганында кече кенетийин . . . кюзюрт дьайыла берди.

3. Таскаду. Кандыйын кёргюзип турган определениялу беш эрмек бичигер. Олорын алдынан чийе тартып салыгар. Олор кандый сёскё колболу ла кандый суракка кару болуп турганын айдып беригер.

4. Таскаду. Текстти бичип алыгар. Определениени алдынан, чийе тартып, ол кандый суракка кару берип дьат.

Суракты, определение кандый сёскё колболу болуп турган сёстинг юстине тургузыгар.

Агаш дьазалга керектю. Сранай кыска дьолды сас кезип салган. Агаш кезечилер агашты кезип турдылар. Томоноктор ишке чаптык эдип турдылар. Олор, улустын бастыра эдин бюркеп, кючин чыгарып турды. Баштапкы комсомольский бригада састы кургадып турды. Экинчи бригада строительный площадканы арчып турды. Улус саста сранай чымалыдый эрчимдю иштеп турдылар. Бригадааларга азыкты городтон дьетирип, берип турды. Комсомолдор бойынын кёрюмдьилию ижиле коммунистический партияга ла комсомолго берингенин кёргюзип турдылар.

5. Таскаду. Определениелю беш эрмек бюдюригер. Определениени алдынан чийю тартып темдектегер, ол кандый сёскё колболуп, кандый суракка кару болуп турганын айдып беригер. Сурагын определениеге колболу болуп турган сёстинг юстине тургузыгар.

6. Таскаду. Юзюкти бичип алыгар. Эдиагени дьартачы—обстоятельствоны чыгара бичип алып, олордын кару болуп турган сурактарын айдып беригер.

Бис кемелю арайын дьюзюп дьаттыбыс. Кемечи бойынын, узун урыгын, баткак састан дьюк арайдан чыгарып турды. Лилиянын тудуш тегерик дьалбырактары бистинг кемемиске дьыларына дьаан чаптык эдип турдылар. Бис тростинкаларга дьедип алдыбыс. Суу куштар бууктан табышту кёдюрелип турдылар. Мылтык табыштары дьаныс зай чыгып турды. Талтюшке дьетире бистинг кемемис кырына чыгара кушла толуп турды.

§ 7. Колболу ла колбо дьок эрмек

Эки, эмезе онон до кёп алдынан шююлте эрмектер бойы-бойлорыла колболыжып, бир куучын бюдюмдю колболу шююлте бюдюрюп турат. Ол ондый колболу шююлте дьаныс та эрмекле айдылар. Ол эрмек эки, ол эмезе канча-канча, юлюлю болор. Ондый кажыла юлюлери бойлоры алдынан баштачылу, айдылганду болуп турар. Онон айрып алган кажыла юлюзи бойы алдынан эрмек болуп дьат.

Темдектезе: Чечектеп турган дьодранын сабактары менин кёзүмдөгүм дьаар энелип турат, аразында салкын олордын ак чечекте-

рин ле дьалбырактарын менин бичиир столымнын юстине дьайып салат. (А.).

Мында дьирме кирелю грузиндер ле горещтер чогулыжып, табыштанып турды: дьуук дьанында конорго теелёр токтоды.

Бойы алдынаг эрмек болор юлюлерге бёлюнюп турган эрмектерди колболу эрмек деп айдатан. Бойы алдынаг эрмек болбос юлюлерге бёлюнип турган эрмектерди колбо дьок эрмектер деп айдатан.

1. Таскаду. Колболу эрмектерди чыгара бичип алыгар.

1. Кожух таштын кийнинен ёштюлердин позицияларын туранабайла керюп турды. Бурулчыктын ары дьанында капчал кений берди. Онын элбек ёечи ёткюре урактагы туулар кегерюп керюнди. Чыт эткен калын агаштар, капчалды бектёп турган кырды темён тыгылып тюшкен турды. Кырдын бажы дьылым кая таш бололо, төрт кулаш кайыр кюрее турат. Ондо ёштюлердин шибеези, капчалдын оозынаг чыккан шоссе дьол дьаар улап салгам он алты уй мылтык туруп дьат. Качан колонна баратадый капчалдан чыгып келерде, батарея ла пулеметтор аткылады. Дьум дьер артпады. Солдаттар таштын кийнине ойто дьажына берди.

Серафимович „Железный поток“.

§ 8. Сестин бюдюми.

а) Сестин' тѣзѣгѣзи ле кожулталары.

Кандыйла кижн шююлтезин эрмекле айдып дьат. Эрмектер десе сестѣрдѣн бюдюп дьат.

Эрмекте сѣс канайып кубулып турганын адыктап кѣрѣр болзо, сестѣ эки юлюю барын табарыбыс. Баштапкы юлюзи кананда кубулбас болор, экинчизи кубулып турар.

Темдектеп айтса: *Тура, турадан', тураларга, туралу* (кубулбас юлюзи **тура**). *Иштедил, иштеген, иштебес, иштеер, иштеп* дьат (кубулбас юлюзи **иште**).

Сестин кубулбас юлюзинде онын тѣс учуры болуп дьат.

Сестин кубулып турар юлюзи, ол сѣс эрмектин ичинде ѣскѣ сестѣрлѣ канайда колболып турганын кѣргюзип дьат. *Юренчик* кычырып дьат. (*Юренчик-тер* кычырдылар. *Мал-чы* малдап дьат. *Мал-га, мал-ду*).

Сестин тѣс учуры болуп турган, сестин кубулбас юлюзин, сестин тѣзѣгѣзи деп айдатан.

Сестин кубулып турар, эрмектин ичинде ѣскѣ сестѣрлѣ канайда колболып турганын кѣргюзип турган юлюзи, сестин кожултазы деп айдатан.

Учуры да дьуук, юндери де дьуук сестѣрди тюнейлештирип кѣрѣр болзо, ол тѣзѣгѣлѣрдѣ учуры ла юлюлери дьаныс болуп турганын табарыбыс.

Темдектезе: *ан', ан'-чы, ан'-ычак, ан'-дадылар* (тѣзѣгѣзи дьаныс юлюзи—ан) *Баш, баш-чы, баш-кару, баш-каручы* (тѣзѣгѣзи дьаныс, юлюзи—баш).

Сестин ондый кубулбас юлюзин сестин тѣзѣгѣзи деп айдатан.

Сестин тѣзѣгѣзинин кийнинде турганын кожултазы деп айдатан.

Сестѣр эки тазылду да болотон, дьоонмойын, дьарганат: Алтын Кѣл. Канча-канча кожулталу да болотон (*кой-чы-лар, адучы-лар-ын' мергенчи-лер-де*).

Сѣскѣ кожулта кожулып, кандый бир сѣс бюдюрге, ол сѣслѣ кожулталарынын юндю ле туюк табыштарын анылу ээжи аайынча бичиир учурлу.

2. *Таскаду*. Кѣчюрип бичиирде, сестин тѣзѣгѣзи ле кожултазынын ортозына тире (—) чю тартыгар.

Балда айдып турды:
„Мен сего сюрекей дыакшы
иштейин,
Ижинди кичеенип бюдюрейин,
Дылына дьурген дыалым учун,
Мандайына юч катап чертейин,
Меге берер азыгын—
Кайнаткан картоп болзын“—
деди.

Абыс тыныда сананды.

Мандайын сыйманып турды.
Чертиш чертиштен башказып
билинд.
Ырыстан магат дыок—
алдырбазына иженди:
Абыс Балдага: „дьеп“—деди.
„Экилебиске де эпю болды.
Айлыма барып дьургейзин,
Адыкту чыйрагынды
кёргюскейзин“—деди.
(Пушкин.)

3. *Таскаду*. Кёчюрюп бичиирде кожултаалардын алдынча чийю тартыгар.

Абыстын айлына Балда дьурди,
Салам тёжөккё уюктаар болды.
Тёрт кижинин курсагын дыйт,
Дьети кижинин ижин иштейт,
Сары танда турар,
Адын дьегер, кыра сюрер.
От салып, курсак азар,
Ончо немени белен эдер,
Дьымыртка кайнадар,
Кабагазын бойы сойып салар:
Балданы матушка мактаар,
Кызы овы тудуш саанар,

Уулы балданы адам деер.
Кёчө кайнадар, бала алар.
Дьаныс абыс Балданы кёрбёс,
Качанда ого карузыбас,
Дьал тёлёерине санааркап
дьурди.
Кюндер ётти, тёлёмир
дьууктады.
Абыс курсак дьибей, суузын
ичпей дьурди.
Тюнде уйкузынан асты.
Мандайы ажындыра сыстады.
(Пушкин.)

§ 9. Ойрот алфавит ла эрмектин органдары

Ойрот алфавитта бастыра 35 буква болуп дьат.

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Дь дь, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл,
Мм, Нн, Н'н, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш,
Щщ, Ъъ, Ыы; Ьь, Ээ, Юю, Яя.

Бу буквалардын кажызынла айдарыбыста бис табыш чыгарып айдып дьадыбыс. Онойдордо оморды табыштар деп адаарына дьараар.

Дье бу бастыра кёргюзюлген 35 табыштан **Х, Ф, Ц, Щ, В**, ла **Ь** (мяхкий знак) ла **Ъ** (твердый знак) дьанысла интернациональный ла орус тилден кирген сёстёрдө бичилип дьат.

Бу **В** ла **Ф**—деген туюктарды айдарда, алдындагы юстиндеги эрин узада чёйюлип дьыжылып айдылар: **В** деген туюкты айтканда кей юнле кожо чыгып дьат. Дье **Ф** деген туюкты айтканда дьанысла кей чыгып дьат.

Бу **Ц** деген туюкты айтканда кижин эрдин **Т** деп туюкты айдарга белетенип алала, **С** туюкты элес эдиц айдып дьат: **Т+С**. Бу **Щ** деген туюкты айтканда кижин эрдин **Ш** деп туюкты айдарга белетенип алала, **Ч** деген туюкты элес эдиц айдып дьат: **Ш+Ч**.

Темдектезе: Цилиндр. Диван.
 Фабрика. Телефон.
 Колхоз. Обьездчик.
 Ящик. Промышленность.

Канча-канча табыш биригеле, бир немени учурлап айдып турган болзо, бис оны сѣс деп айдып дьадыбыс.

Табыштарды айдарына бис ѳкпѳбистен кей чыгара тынып дьадыбыс. Кей, тамагыбысла келеле, ѳѳчибистен чыгат. Кей ѳдю дьадала, кижинин юнинин учуктарын чѳйѳ тартып кыймыктатпас болзо, юн деп неме болбойтон. Кей ювдю де, юн дьок то болзо, тынар тамак ажыра келеле, оостон, кажы бирде тумчуктан чыгатан.

Кей кижинин оозына келеле, тил кандыйла болуп турганына табарат: кажы бирде тилдин бажы ѳрѳ кѳдюрилип, юстиндеги тиштерге де тийер, ол ѳмезе бажыла да тѳзиле де тандайга тийип турар. Кей оостон чыгарда кижинин эрди кандыйла болуп турганына табарат: кижинин эрди чѳйилип, дьайылып, ол ѳмезе дьабылып та калган болот. Онын шылтузында кандыйла табыш болуп чыгат.

§ 10. Табыштар

Табыштар юндю ле туюктарга бѳлюнет. Бис качан юндюлерди айтканыбыста, туюктарды айтканына кѳрѳ, оозыбысты дьаан ачып дьадыбыс. Кандый бир туюктарды айдарда кижинин эрмектин органын кыпшый тудуп ийетен, темдектеп айтса: *n* деген туюкты айдарда кижинин эрди тын кыпшыла берет, *m* деген туюкты айдарда, кижинин тилинин бажы юстиндеги тиштерге тийет. Юндю табыштарды айдарда кижинин оозын качанда онойып ѳтпей дьат.

§ 11. Юндю табыштар

Юндю табыш деп айдатаныбыс, оны айдарда оос ачылып, кей бир де дьерге туюктанбай чыгып турган табыштарды айдып дьадыбыс.

Ондю юндю табыштар юннен бюдюп дьат: оларды айтканда шуулт дьок. Онын учун юндю табыштырды кожондоорго дьенил.

Бисте юндю табыштар бастыразы он: *a, e, ѳ, и, o, y, ы, ѳ, ю, я*.

Бис кандыйла юндю табышты айларыбыста, тилибисти ѳскѳ-ѳскѳ дьерлерге кѳдюрип бююлебиске тийдиредибис, эрдибисти башка-башка кеберлю ѳдип турадыбыс, оозыбысты дьаанадып, ѳмезе кичинектеде ачып турадыбыс, онын учун бистин айдып турган юндю табыштар башка-башка болуп угулат. Бу *a, y* деген табыштарды айтканынан *ѳ, и* деп табыштарды айдарыбыста эрин ле тил башка кебер алынат. Айдарда, юндю табыштар бойынын айдылары аайынча кату ла дьымжакка бѳлюнип дьат:

Кату юндю табыштары: *a, (я), o, y, ы*.

Дьымжак юндю табыштары: *ѳ (e), ѳ, ю, и*.

Кату ла дымжак юндю табыштар мындый эжерлю ле эжери дьогына аныланып дьат.

Эжерлю юндю табыштар:

а	о	у	ы
э	е	ю	и

Ойрот тилинде бастыра он юндю мындый табыштар бар: а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я. Олордын а, я, о, у, ы деп табыштарын кату юндю табыштар деп айдар, (э, е, ё, ю, а) деп табыштарды дымжак юндю деп айдар.

Онон башка бастыра юндю табыштар эрин чейилер ле эрин чейилбес юндю табыштарга бёлюнип дьат. Темдектезе: бис качан о, ё, у, ю—деп табыштарды айтканыбыста эрдибисти бюре—чейил айдып дьадыбыс, айдарда олор эрин чейюлер табыштар болуп дьат. Дье э, е, а, ы, и деп табыштарды десе эринди чейбей чыгара айдып дьадыбыс. Айдарда олорды эрин чейюлбес юндю табыштар деп айдатан.

а) эрин чейюлбези: тилдин кийин дьаны кёдюрилери

а	ы
э(е)	и

тилдин, бажы кёдюрилери —

катулары

о	у
ё	ю

б) эрин чейюлери:

дымжактары

Юндю табыштардан ё, у, ю деп табыштарды эрин чейюлер деп айдар, а, ы, э, (е), ю, я, деп табыштарды эрин чейюлбес юндер деп айдар.

§ 12. Чейё айдылар юндю табыштар

Ойрот тилиндеги кезик сестёрди айдарыбыста юндю табыштары узада айдылып турат. Онойдордо бистинг тилде ондый узада айдылар юндю табышту сестёрди дьастырбай бичири дьаан учурлу болуп дьат. Андый сести бичигенде эки тюней юндю табышты коштой бичиир учурлу.

Темдектезе: *уул, тоо.*

Андай узада айдылар юндю табышты эки буква коштой бичибес болзо, ол сестинг учуры сранай ёскёлөнё берер.

Темдектезе: 1. *Сок, кол, дьан, эр, юр, ок.*

2. *Соок, коол, дьаан, ээр, ююр, оок.*

1. *Таскаду.* Бу ёрё берилген чейюле айдылбас ла чейюле айдылар юндю табышту сестёр таап, кёргюзю аайынча эрмектер бичигер.

1. Айылга дьан.

1. Дьаан тура туры.

2. Дьаш киж келди.

2. Тын дьаш дьаады.

§ 13. Туюк табыштар

Туюк табыштарды айдарда, кижинин оозы юндю табыштарды айтканы чылап тын ачылбас. Онын юстине кей кижинин оозында кандыйла буудактарга учурап дьат: ол эмезе тил тандайга тебилген, ол эмезе эрин тын дыапшыныжып калган, онон до ёскё буудактар

Кезик туюк табыштар мынайда бюдюп дьат: кижинин оозында тын дыапшынып калган органдарга юстюги, алтыгы эринге, тил ле тишке, тил ле тандайга учурайла, оморды туура ачала, адылып чыгат. Ондый туюк табыштар мындый: *б, г, д, дь, к, н, т, ц, ч, щ.*

Оморды бирле тем айдар, оморды чёйё айдып болбос, онын учун, оморды элес туюктар деп айдар.

Дье кезик туюк табыштарды айтканда тын кажылган эмес, кей эрмектин органдарына, тандай ла тил, тил ле юстюги эринге, юстюги тил ле алтыгы эринге табарат. Ондый туюк табыштарды, чёйилгек деп айдатан, темдектеп айтса: *в, с, з, л, ж, м, н, н', р, ф, х, ш, й.* Ол туюк табыштардын кажызында да, кей канчала кёп дьеткенинче узада чёйё айдылып турар.

Анайдарда туюк табыштар бастыразы юнгюр ле туюктарга бёлюнер:

Юнгюр туюктары: *б, в, г, д, дь, ж, з, л, м, н, н', р;*

Тунгак туюктары: *к, н, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.*

А д л а р у: Дье юнгюр туюктардын *м, н, н', л, р, й,* туюктары сонорный деп адалып дьат.

Туюк табыштар орус тилден кирген сёстёрдё кату да, дьымжак та айдылары бар. Омордын дьымжак айдылып турганын темдектеп *ь* (мягкий знак) тургузар.

Туюк табыштардын элестери де, чёйё дё айдылары группага бёлюнюп дьат: юн айдылып турары (юн учуктар кыймыктап турары) дьарт туюктар деп айдылар, темдектеп айтса: *б, в, г, д,* онон до ёскё, юн дьок айдылары (юн учуктар кыймыктанбай дьат) тунгак туюк деп айдылып дьат, темдектезе: *к, н, с, т,* онон до ёскёзи.

Туюк табыштардын *ц, ч, ш,* дегендеринен ёскёзи, ёскё тилдерден кирген сёстёрдё кату да, дьымжак та айдылар. Онын учун омордын учында темдек турар учурлу.

Темдектезе: промышленность
область
коньки.

Онон ёскё ойрот тилинин бойында юндю табыштардын аайынча юнгюр де, тунгак та табыштар башка айдылар.

Темдектезе: от-ёт, кол-кёл, кул-кюл, ком-кём, кос-кёс, коп-кёп, тон-тёнён, така-теке, арка-ёркё, тош-тёш, кын-кин.

§ 14. Юндю табыштардын чын бичиир эжизи

Бистин ойрот тилинде кандыйла сести алза, онын тазылында юндю табыштары кату юндю болзо, ого кожулар кожулталарынын юндю табыштары база кату юндю болор учурлу.

Темдектеп айтса:

<i>Колхоз-чы-лар</i>		<i>Ат-ту-лар</i>
<i>Кыра-чы-лар</i>		<i>Куйрук-ту</i>
<i>Малта-лу</i>		<i>Мал-чы-лар</i>

Тазылынын юндю табыштары дымжак юндю болзо, кожулталарынын да юндю табыштары дымжак болор учурлу.

Темдектеп айтса:

<i>Иш-мек-чи-лер.</i>		<i>Керен-чи-лер</i>
<i>Мёрёй-лөж-ёр-и-бис.</i>		<i>Сю-ме-чи-лер.</i>

Онын учун, ойрот сестердин юндю табыштары кату болор эме-зе дымжак болор. Юндю табыштары ончозын кату юндю сестерди **кату сестёр** деп айдып дьадыбыс. Сестердин юндю табыштары дымжак болзо, ондый сестерди **дымжак сестёр** деп айдып дьадыбыс.

Онон башка ойрот тилинде юндю табыштар эрди чейюлер юндю табыштары аайынча тюнейлежери бар болуп дьат. Онын аайы мындый:

Сестин баштапкы юйезиндеги юндю табыжы эрди чейюлер **о** эмезе **ё** болгожын, арткан юйелеринде дезе **а** ла **е** ордына **о** ло **ё** болотон.

Темдектезе: болгон, ёбөгөн, божогон, кёжсөгё.

Дье сестин баштапкы юйезинде юндю табыжы эрин чейюлер **о**, **у**, эмезе **ё**, **ю**, болзо, экинчи юйезинде угулып турган **ы** ла **и** ордына **у** ла **ю** болуп турар.

Темдектезе: болуп, кёрюп, кёрюш, болуш.

Дье бу эжиге ёткён ёйдин: болдым, кёрдим, толды, урды онон до ёскё глаголдор киришпес.

База бу эжизи аайынча мензинген солума кожултазы база киришпес учурлу.

Темдектезе: колум деп угулып турган ордына **колым** деп бичиир, **кёзюм** деп угулып турган ордына **кёзим** деп бичиир. Дье эки юйенин кийниндеги юйелеринде бу эжи тургузылбай дьат.

Юндю табыштардын: **э**, **е**, **ё**, **ю**, **я** юндюлерин бичиир эжинин учуры база дьаан болуп дьат.

Э деген юндю табыш, ойрот сестеринин, баштапкы буквазында бичилер.

Темдектезе: эрдыне, эзен, эмик, элик. Онон башка ойрот тилинин сестеринде **э** табыш экиленип тургажын экилезин эки **э** эдип бичиир (**ээр**, **ээк**).

Орус тилден кирген сестёрдө учурагажын, ол ло аайынча бичилип турар (*этаж, поэт*).

Е юндю табыш десе ойрот тилинин сестёринде сестин ортозында бичилип турар.

Темдектезе: *кедым, кичеемел, телеген*. Дье орус тилден кирген сестёрдин баштапкы буквазы болуп турза, **е** юндю табыш **й** ле **е**—**йе** деп кычырылып турар. Темдектезе:

Елена, Ефрем.

Ё—юндю табыш десе, ойрот тилинин сестёринде **ё** деп кычырылар. Дье орус тилден кирген сестёрдө десе **йо** деп кычырылып турар. (*Ёлка, Ёж*).

Я—юндю табыш орус алфавиттагы аайынча тузаланулар, темдектезе:

а) йотированный **йа** табышты темлектеерине сестин баш буквазында, юндю табыштын кийнинде ле **ѣ** ла **ѵ** знактын кийнинде.

б) туюк табыштын кийнинде алдындагы туюк табыштын дымжагын кёргюзерге ле орус тилден кирген сестёрдө.

Темдектезе: *аяк, кая, мяк, ячейка, революция.*

Ю—деп табышты эки учурлу тузалану дьат, темдектезе: ойрот сестёрдө **ю** буква тилдин бажы дьаар **у** табышка тюней дымжада эрин чейюле айдылар табышты темдектеп дьат.

Темдектезе: *юлюш, юлю, юредю.*

Орус тилден кирген сестёрдө десе, сестин баш буквазында, база юндю табыштардын кийнинде ле **ѣ**, **ѵ** знак темдектердин кийнинде йотированный **йу** табышты темдектеер.

А д ъ а р у: Качан **й** табыштын кийнинде **ё**, **ю**, **ы**, **и**, **о** табыштар болгожын **йо**, **йю**, **йе**, **йю**, **ие**, **йы** бичилер.

Темдектезе: *ийик, бийик, юйи, кюйюзи, кайыш, чейер, койон.*

§ 15. Юнгюр ле тунгак туюктарды чын бичиир эжизи

Сестин тэзи юнгюр туюкка токтогон болзо, кожулар кожулталары да юнгюр туюктан башталар учурлу.

Темдектеп айтса: *Мал-га, мал-дын.*

Балдар-га, балдар-дын.

Дьар-га, дьар-да.

Колон'-го, —колон'-дор-дын.

Кёл-ди—кёл-дён.

Ёскө тилдерден ойрот тилине кирген сестёрдин юндю табыштары колай кату ла дымжак юндю табыштарлу да болотон.

Темдектеп айтса: *Артельдин*

Промышленностьтын

Фабриканын

Пионерлерге

Ёскё тилдерден ойрот тилине кирген сёстин тазылынын учында юндю табыш кату юндю болзо, кожултазынын да юндю табыжы кату юндю болор учурлу.

Темдектезе: *Перо-нын*

Делегат-тын

Аэроплан-нын

Комсомол-дор-го

Ёскё тилдерден кирген сёстёрдин тазылынын учындагы юндю табыштары дымжак юндю болзо, кожултазынын да юндю табыштары дымжак болор учурлу.

Темдектезе: *Бригадир-ден*

Председатель-дин

Газет-тин

1. Таскаду. Точкалар тургускан дьерлерине керектю юндю табыштарын тургузыгар,

Энези уулыл . . . экю

Дьайым болгондорын

билинд . . .

Айландыра адыктап

кёргёж . . . н,

Бийик ортол . . . кт . . .

болдылар.

Кёрюнюп турган кургак дьер. . .

Элбек чёлдий дьалан болды.

Ол ортолыкт . . . н юстинде,

Кёгөрё ёск . . . н дуб турд . . .

Ортолыкты айландыра,

Учы кёр . . . нбес кёк талай

болды.

Уулчак энезине айд . . . п

турды:

Акыр эне бис эк . . . ге,

Курсак керект . . . болгон эди.

Онон тур . . . п чыгала,

Дубтын будаг . . . н сындырып

алды.

Крезинин торко бууз . . . н

чечип,

Бюктей туд . . . п дьаа дьазады.

Бир будакт . . . н сындырып,

Учап огын дьазап алды.

Суу куж . . . н бедиреп,

Талай дьаказы дьаар басты.

(Пушкин)

2. Ленъкага кёрюн . . . п дьаткан чёл дьарад . . . Тюшт . . . оныла базыл отыра тенериле дьерд . . . н бириккени чилеп кёрин . . . п турган тужын кёрёрг . . . сююп турд . . . Онын сагыжынд . . . ондо онын кёрбёгён, сурабазад . . . , калашты бойлоры бергедий дьон дьаткан болор деп, санан . . . п дьюрд . . . Качан оны ёдёр деп, отырала кёргёж . . . н, алдындагы ла суран . . . п дьюрген улузы дьаткан дьер болды. Ол он . . . кёрёлё ачуркан . . . п турар болд . . .

Горький.

А д ь а р у: Дьаныс *чы* ла *чи* деген кожулталар бу ёрө айдылган эжиге кирбей турар. Ненин учун десе *ч* деген туюк юнгюр эжери дьок болуп турган керегинде. (*ан-чы, колхоз-чы, мерген-чи, ишмек-чи*.)

База албанду кебер эдилгелер бу айтканына килишпес *алдыр-т* *апар-т, дьандыр-т, дьуудыр-т, кёдюр-т*).

Бу айтканына мыңдый сёс келишпес: *ман'та, онто*.

Сёстин тёзи тунгак туякка токтогон болзо, кожултазы да тунгак туяктан башталар.

Темдектеп айтса: аш-*тын*, ёмёлюк-*тин*, кеп-*ке*, карандаш-*ту*, бут-*ту* кёс-*тю*.

А д ь а р у: Бу айтканына ёскё тилден кирген сёстёр киришпей дьат (*колхоз-тын', завод-то, город-тын'*).

2. *Таскаду*: Кёчюрюп бичиирде точкалардын ордына керектю туягын тургузыгар.

Эски дьыртык тон . . . у,
Карган атту дьюрерим . . . е,
Дьа . . . ыл ёзёкти ёрё,
Койлор браатканын ундуба . . . ам
Булут ошкыш дьюргюлей . . . ен,
Оны кёрюп кунуга . . . ам.
Бу ненин учун менин эмес,
Ырыс дьыргал . . . у дьюрюм меге,
Не дьетпеген деп санай . . . ам.
Дьайда, кы . . . та аштап,
Тюни тю . . . иле иштейтем,
'Бай кюнине де иште . . . ей,
Тою семис дьюретен.
Ол озогыда болгон,
Оны дьаман тюштий санана . . . ым.
Кан ичкен байлар эм . . . и дьок,
Кайралду колхозтын дьюрюми эмди
Эмди кей де ару.
Тенери де дьарык неме . . . ий,
Эмди мен колхоз . . . о малчы,
Тёрёл ёзёктёрдё дьюрюп дьа . . . ым.
Ондо тёрёл алтайдан ыш чыгып туры,
Ондо кой малы . . . ыс отоп дьюрю.
Бу бистин дьёёжёбис,
Бйс . . . ин дьоннын дьыргал кючибис!
Айландыра кёрёлдёёр,
Совет алтайдын чечектеп—турганын,
Эмди качан . . . а алтай тууларына,
Озогы дьайну келбес.
Бу дьюрюмди бис дьуулап алганы . . . ыс,
Оны ёштюлер качан да алып болбос:
Биске ырыс дьыргал берген.,
Ойгор Сталин эзендик болзын!

§ 16. Эки юндю табыштын ортозында турган тунгак туюктар юнгюр эжери боло берери

Сестин тезинин учындагы турган эжерлю тунгак, туюгынын алдында да, кийинде де юндю табыш турар болзо, ол эжерлю тунгак туюк табыш бойынын юнгюр туюгы боло берер.

Темдектезе: *ат-а-дып, сат-сад-у, кап-каб-ыла, кеп-кеб-изин, кас-каз-ын, аш ажым, мажак мажаг-ы.*

А д ь а р у: Бу айткан эжиге ючюичи дьюзюнниг токтодулу эдилеринин учындагы тунгак туюгы киришпес (*билбессим, барассым, ойнобоссым, эмессибис*).

Эжерлю тунгак туюктар: б—п, к—г, д—т, з—с, ж—ш.

1. *Таскаду*: Кечюрин бичиирде божодын ордына чию тартып салган туюктарын бичип туругар.

1. Адабыс андап барарда, мени ле кичю карында...ымды кожо апарды. . . . Бис кыр ёрё чы...ар де...ип турдыбыс. 2. Дьаан сал кын со...уп тежеринин булу. ын тарка...ып ийди. 3. Дьайгы кюнде агаш аразында куштар юнин. . . . уп дьюредин. 4. Кызыл черю бистин Сою...ыбысты корулап дьат. 5. Полкто мылтыктыч табы...ы угулып турды. 6. Колхозко аш ке...ер, аш со...ор машиналар келди. 7. Кару балам, сен нени э...ип аларга турун не? деп, уулы на ай...ар кююни келип турды. 8. Баядан дье...ип салган аттар кыштын соо...ына чыдабай калтыражып турдылар. 9. Тежеринин танда...ы керюнип турды. 10. Кёлдин толкузы юзю...и дьок чайбалып турды.

§ 17. Юндю табыштар, сестёрдин кубулып турар тужунда тюнейлежери

Сестёргё кожулталар кожулып ёскёленип турарда, сестин тезиндеги ле кожултазындагы юнгюрлери эжи аайынча тюнейлежип турар.

Темдектезе: 1) Дьымжак юндюлери: *бичибегендер, керюм-дылю, кёбирген дегенибис, мёрёйлёштибис*. 2) Кату юндюлери (*комыдалду, кожон'чылар, кыраларда*).

Онон ёскё ойрот тилинде кезик сестёрдин тезинде ле ого кожулган кожулталарында дьаныс бюдююлю юндю буквалар турары база бар.

Темдектезе: *бар—бар-баган, кёк—кёк-тёнёргё, кел—келбегендерден* онон до ёскё.

Юндю табыштардын онойып сестёрдё улайлажып турары бичииринде де камаалу болуп дьат.

Юндю табыштардын онойып улайлажып барарын, юндю табыштардын тюнейлежери деп айдып дьат.

§ 18. Согулта

Кажыла сесте бир юедең кеп болзо, ол юйелердин бир юезине кижинин юни ончозынан артык тың согулып айдылар.

Темдектеп айтса: **баргандар, келгендер** деген сестёрдө калганчы юйелери тың айдылып дьат.

Сестин кандый бир юези тың айдыларын согулта деп айдып дьадыбыс.

Согулта тийип турган сестин юезин согулталу юе деп айдар, согулта тийбей турган юезин согултазы дьок юе деп айдар.

А д ь а р у: Ойрот тилинде сестин согултазы кеп нургунында сестин учындагы юезинде болотон.

Темдектезе: *тобого, тарбаган, кижй.*

§ 19. Сестин юези

Бис куучындап тура кейди тынып турганыбыста, кейди юзюк дьок дьуда тынып турган эмессибис, билдиртпес (сестирбес) юзюктеп тынып дьадыбыс. Кажыла сестёрди айтканыбыста бир, эки, юч оноң до кеп юзюктеп тынып турадыбыс. (Алдыбыска от камызып койгон свечи тургузала, онын дьалбыжы дьаар кандыйла сести айдарыбыста оттын дьалбыжы дьаныс катап эмес, кеп катап дьелбиреп турганын керёрибис). Бир сёскө келижип турган юзюк кей, ондо юндю табыштары канча болгон тоозынча келижип дьат.

Ада деген кыска сёс, **трактор** деген узун сёс керексинип турган юзюк кей керексинип дьат. Нениң учун дезе, олардын экилезинде юнгор табыштарынын тоозы тюней болуп дьат.

Бир юзюк кей келижип турган сестин бёлюгин юе деп айдып дьат. Сестин ичинде канча юндю буква бар болзо, ондо анча ок юе болор.

Юйелердин тоозынын аайынча, сестёр дьаныс юйелю, эки юйелю, юч юйелю, оноң до кеп юйелю болор.

Бу **Й** деген буква юнгор табыш эмес, онын кийнинде табыш дьок болзо, ол алдындагы юндюле дьаба айдылар, кийнинде юндю табыш бар болзо, оныла дьаба айдылар.

Темдектеп айтса: *ай, Алтай, Карамай, койон, кайык.*

— Айдарда, сестин юйелерин тоолоп чыгарда **Й** букваны тоолобос керек.

1. Таскаду. Кечюрюп бичиирде сестёрди кечюргедий дьеринен тире чийю тартып бёлюгер.

1. От, таңары дьуук ече берди. Ыштын калганчызы, карара ышталып калган айылдын аланчыктары ёре юзюктелип чыга берди. Кюлдин ортозында кичинек козычактар тенеринин дьылдызынды дьок ле суркурап дьатты. Айылдын ичинде таңары дьуук соок билдире берди.

Токушев Барлай, кен эдектю тонын дьабынып алган, эпши дьанында, дьоон агаштан чертип салган орыннан тюжип келди. Онын кийгени эчки терези **шалмар** ла солдаттын шинелинен алып **танган** топчылу сица чамча болды. Борлай озогы улустын дьанынча чамчазы, срангай элеп дьардынан тюшпейинче чечпес болгон. Онын чырыш кечире тартылып калган дьалбак, төрт толықту, кызыл

мандайлу дьюзю суу торт кёрбөгөн. Ненин учун дезе, озогы улустын куучыныла, суу, кирле кожо кижинин ырызын апаратан дежетен.

Коптелов „Великое кочевье“.

§ 20. Бириккен сестёр

Ойрот тилдин бойында эки тэзэгёлю сестёр ас болуп дьат

Темдектезе: *Дьоонмойын, дьарганат, тастаракай, Дьабанган, Онгудай, Кара-Кол, бюгюн, бороноот, жызылгат.* Ондый сестёрди бириккен сестёр деп айдатан.

Онон ёскё Октябрь революциязынын кийинде сестин баш букваларынан бюдер сестёр кирген. Ёскёртип айтса кыскарта айдылган сестёр. Ол ондый сестёрди бистин тилде айдылар эбинин аайынча юч бёлюп аларга керек.

Ёскё тилден кирген ле бюдююзиле артып, бистин тилде айдылып турганы.

Темдектезе: (РСФСР—Российский Социалистический Федеративный Советский Республика, МТС—Машинно-тракторный станция, ВУЗ—Высший Учебный Заведение онон до ёскё) бу сестёрдин кубулбай артып турган шылтагы неде дезе, озор бистин тилге кёчюрилбес керегинде болуп дьат.

База ондый ок кирген сестёрдин баш буквазынан бюткен, дье бистин ойрот тилге белен кёчюрилип, кебери ёскёрилген сестёр бар.

Темдектезе: ВКП(б) ойрот тилине кёчирзе, Бастыра Союзтын (большевиктердин) Коммунистический Партиязы, (ЦК) ойрот тилинде—Тёс Комитет, (СССР) алтай тилинде—Советский Социалистический Республикалардын Союзы. (СНК) ойрот тилинде—Албаты Комиссарлардын Соеди, (АймОНО) ойрот тилинде—Аймактын юредю Керегин Башкарар Бёлюги, онон до ёскё. Онойдордо кыскарта айдып бичиир тужунда, орыс тилдеги аайынча артырарга керек болуп дьат.

Онойып сестёрдин баш буквазынан бюдюп турган сестёр качанда болзо, дьаан букваларла бичилер (РСФСР, МТС).

§ 21. Башка предметтерди бириктире айдар сестёр лё эжер сестёр

Ойрот тилинде, албатынын эрмек куучынында да болзын, бичиир де тужунда тuzаланып турган, кандый бир ук предметтерди бириктире айдатаны бар болуп дьат.

Темдектезе: курт-коныс, ар-бюткен, казан-аяк, ийт-куш онон до ёскё. Ол ондый сестёрди дефис ажыра бичиир учурлу.

Темдектезе: Бистин дьерде курт-коныс кёп. Мен бюгюн магазинге казан-аяктар тартып экелдим.

Онон ёскё база ого дьуук кеберлю, дье предметтер ди бириктирбей турган, дье дьанысла бюдюн немени айдып турган эжерлеш сестёр база бар болуп дьат.

Темдектезе: казан-сазан, аяк-саяк, ат сат, ээр-саар, мал-сал, эчки-сачкы, кураган-сараан, кер-мар.

Онойдордо бу мындый сестёрди эрмекте тuzалангажын база дефис ажыра бичип турар.

Темдектезе: Мен бюгюн мал-салла берижип дьюрюп калдым Кер-мар ол келгежин мени ойгозып ий.

1. Таскаду. Элден озо кандый бар ук предметтерди бириктире айдып турган сестю эрмектер бичип беригер. Онын кийинде бир бюдюн предметти айдып турган эжерлеш сестёрлю эрмектер бичип алыгар.

§ 22. Куучын эрмектин бёлюмези

Сестёр олордын эрмек ичинде учуры ла роли аайынча эки дьаан бёлюкке бёлююрине дьараар. Алдынан сестёр лё болушчы сестёр.

Алдынан турар сестёр: предметти, бююдюни, эдилерин онон до ёскёзин кёргюзип турар (*ак, парус, кёрюнди, ураакта*). Алдынан турар сестёр эрмекте онын члендери болуп турар.

Темдектезе: Ураакта ак парус кёрюнди

Бу эрмекте тёрт сёс; олор ончозы эрмектин члендери болуп дьат.

Болушчы сестёр алдынан турган сестёрдин эмезе башка-башка эрмектердин ортозында камаазын кёргюзип, эрмектин члендери болбой дьат. (Дьаар, эмезе, дье, база, дезе онон до ары).

Алдынан шююлтелю ле болушчы сестёр группаларга бёлюнип дьат. Олор эрмектин бёлюмези деп адалып дьат. Ойрот тилинде куучын эрмектин бёлюмелери он болуп дьат:

1. Адалгыш (*балык, стол, кёзник*).
2. Бюткен ады (*дьан'ы кызыл*).
3. Тоо ады (*эки, юч, тёрт, ючюнчи*).
4. Солума (*мен, сен, менин', сенин'*).
5. Глагол (*иштеп дьадым, апарып турым*).
6. Кубулбастар (*тюрген, арайын*).
7. Кыйгылулар (*калак!, Кожый!, Дьоо!*).
8. Колбочылар (*ла, ле, ло, лё, да та*).
9. Бёлюгештер (*ба, па, бе, пе*).
10. Улантылар (*дьаар, юзери, сайын*).

Адалгыштар, бюткен ады, тоо ады, солумалар, глаголдор, кубулбастар—алдынан шююлтелю сестёр болуп дьат. Колбочылар, бёлюгештер ле улантылар—болушчы сестёр.

Кыйгылулар башка аныланып дьат, олор кандый бир керектин ачынчылу, сююнчилю, онон до ёскё аайын кёргюзип дьат (Калак! Батаа!)

АДАЛГЫШ

§ 23. Адалгыштын керегинде дьарттаганы

Адалгыш дегени предметти кестёп айдар эрмектин бёлюги болуп дьат.

Предмет деп кандый бир тыны дьок немени (*стол, сапог, машина, баллаш, темир*) тынду немени (*кижи, ат, аю, тюлкю*). ар бюткенде не болуп турганы (*дьалкын, кюкюрт*). Тын айдар кандый бир керекте (*революция, дьуу, дьыргал, ойын*).

Ойрот тилинде кем? деп сурак дьаагысла кижиге туруп, колболу болуп дьат. Арткан тынду немёге (*не?*) деп сурак турар.

Онон ёскё ойрот тилинде эки сестён бюдер адалгыш сестёр бар. **Темдектезе:** Кан-Оозы, Алтын-Кёл, Дьаш-тура. Бу мындый (адалгыштарды дефис-ажыра) бичиир учурлу.

■ Адалгыштар эрмектин ичинде баштачы, айдылганы да, ээчени де сёс болуп турар.

Темдектезе: Кызыл черючи адып дьат. (Мында адалгыш *кызыл черючи*—баштачызы болуп дьат).

Менин карындажым кызыл черючи. (Мында адалгыш **кызыл черючи**—айдылганы).

Мен кызыл черючиге туштадым. (Мында адалгыш **кызыл черючи**—ээчени сёс болуп дьат).

Адалгыштар эрмек куучында ёскё сёстёрлё колболыжарда бойлорынын кожулталарын кубулткыштар аайынча селип дьат.

■ Сёстёрдин кубулткыштар сайын кубулганын ёскёртёри деп адалып дьат.

Темдектезе: Завод бюдюп дьат. Заводтын директоры, заводко болужар, заводты баштаар оноң до ары.

Адалгыштар ёскё сёстёрлё кёп сабазында кубулткыштар ажыра колболыжат (*Мал келди, малдын сюди, малга азырал бер, малды чеберле, малда туза кёп, малдан айрылба.*)

Адалгыштар кубулткыштарга кубубултарынан ёскё, одор тоо кожолта аайынча база кубулып дьат. Олор оны ажыра дьаныс эмезе кёп предмет болуп турганын кёргюзип дьат. (*Завод—заводтор, дыалан—дыаландар, ук—уктар*).

А д ь а р у: Предметтин тоозын кёргюзип турган сёс, адалгыштаң озо турар болзо, ол адалгышта кёп тоолу кожолта дьок болор. (Беш кижиге келди. Он беш ат туру. Юч мергендючи иштеп дьат).

Дье предметтин тоозын кёргюзип турган сёс, адалгыштын кийинде турза, адалгыш, сёскё, кёп тоонын кожулталары кожолуп турар (**келген** кижилер бежю. Ол турган аттар **он беш**).

1. *Таскаду.* Кёчюрүп бичиирде адалгыштардын алдынаң чийю тартыгар.

Иш тужы

Агажы дьок сары чёлдё
Айдары дьок изю эмтир,
Дьалбактанып дьайылган дьаан чёлдё,
Дьажыл ёлөндю покос эмтир.

Ачу кюннин одына кюйюп,
Аргазы дьок юй кижиге,
Арга чагы чыга берген,
Албаданып иштеп дьайнаптыр.

Томонок чымылдар туй курчап,
Токунатпай дьайнадыптыр.
Олор оны чакылайт, кычыкылайт,
Ондондырбай дьайнадат.

Кюч чыдал дьогы,
Кёёркий бойына дьеткер болды.
Уур салданы кёдюрүп болбой,
Будына тюзюрүп кестирип алды.

Балу канын токтодорго,
Барарга божы дьок эмтир!

Балазынын ыйы угуларда,
 Бажы семтейген оноор дыюгюрер эмтир.
 Дьайкаарга баланы керек эмтир,
 Дьайкап кёрзён кёёркий.
 Нени кёрюп аланзып туруп койдын?
 Узак дьашка укур бол деп кожондоп бер?
 Кожондоп бер уккур болгон эне!..
 Кирбигиннин алдында тер бе, дьаш па?
 Дьайнаганын сенин кёп эмтир,
 Дьарттап оны айдарга кюч эмтир.
 Кирлю бёс лё бёктю кёнёгине,
 Кюнге кюйген эрдин бу мында,
 Кычыктанып кырына экелди.
 Кююни дьеткенче суузын ичти.
 Тамчылап турган терин кёнёгине,
 Тату ба кёркийим?
 Ачу тусту кёс дьажыла,
 Ачу кычкыл суузын.

Н. Некрасов.

§ 24. Адалгыштардын кёп тоолу болуп кубулар кожулталары ла чын бичиир эжизи

Дьаныс тоолу адалгыштарды кёп тоолу эдип кубуларда, оларды эн озо юч группага бёлюп аларга дьараар Баштапкы группага кирери юндю табышка ла **Р** буквага токтогон адалгыштар. Экинчи группазы юнгюр туюкка токтогон адалгыштар. Ючинчи группага тунгак туюкка тактогон адалгыштар.

а) баштапкы группа адалгыштар.

Адалгыштардын тёзёгёзи кату юндю табышка база **р** ла **й** буквага токтогон болзо, кёп тоого кёчёр кожулталары **лар**, **лор** болор.

Темдектезе: *тура-лар*, *книга-лар*, *курчу-лар*, *туу-лар*, *салда-лар*, *кур-лар*, *амбар-лар*, *кыр-лар*, *кой-лор*, *тай-лар*.

Адалгыштын тёзёгёзинде дьымжак юндю табыштар бололо, база **р** ла **й** буквага токтогон дьымжак юндю адалгыштардын кёп тоого кёчёр кожулталары **лёр**, **лер**, болотон.

Темдектезе: *кёжёгё-лёр*; *бюрю-лер*, *кижи-лер*, *кере-лер*, *нёкёр-лёр*, *кюр-лер*.

б) экинчи группа адалгыштар.

Юндю табыштары кату бололо юнгюр туюкка токтогон адалгыштардын кёп тоого кёчётён кожулталары **дар**, **дор**, болотон.

Темдектезе: *ан'-дар*, *сын-дар*, *тирүүн-дар*, *тон-дор*.

Юндю табыштары дьымжак бололо юнгюр, туюкка токтогон адалгыштардын кёп тоого кёчётён кожулталары **дёр**, **дер** болотон.

Темдектезе: *кёл-дёр*, *тён-дёр*, *тийин-дер*, *юн-дер*.

в) Ючинчи группа адалгыштар.

1. Адалгыштын тёзёгёзинде юндю табыштары кату бололо, тунгак туюкка токтогон болзо, кёп тоого кёчёр кожулталары, **тор**, **тар** болотон.

Темдектезе: *тош-тор*, *ок-тор*, *мылтык-тар*, *отык-тар*.

2. Адалгыштын тѳзѳгѳзінде, юндю табыштары дымжак боло-ло, тунгак туюкка токтогон болзо, кѳп тоого кѳчѳр кожулталары *тѳр, тер* болотон.

Темдектезе: *кѳнѳк-тѳр, ѳдюк-тер, кююк-тер, ийт-тер.*

1. *Таскаду.* Кубулткыш ла тоо кожулталар кожулган адалгыштарды чыгара бичип алыгар. Онон ол адалгыштарды кѳп тоого кожулар юч группазына анылап айрып алыгар.

Урсул ла Беш-Бажынын дьаан кырды кюн араай аркылып, кабортозы кырга дьажынып браадарда, ол эки ѳзѳктин сртодо, ээр ошкош арттардын, айыл ошкош содон кырлардын торкодый бюрлю тыттардын кѳлѳткѳзин **ийде салып**, ѳзѳк ичинде дьаткан улустарга кѳргюзерге алып тюшкендий дьабызап келди.

Тыттын шандазынан ѳткен аланчык айылдардын тююндюгинен чыгып турган тююндерди, эниргери ѳзѳк бажынан тѳмѳн тюшкен дьыбарга, тююндюктен ѳрѳ чике чыгып бололбой, белин сый соктыргандый, Урсулды тѳмѳн **корчойып** дьайыла берди.

Юй улустар, кыс балдар бозом киргелекте уйларын саап, сюдин кайнадарга мендегилеп, каймактан ууштап, ол эмезе чегееннин иридин алып, уйлардын эмчектерине сюрттерге кѳнѳктѳрине дьапшыргылап алып эжиктен чыктылар.

2. *Таскаду.* Бу берилип турган адалгыштарды юч керектю группаларына бѳлюп, кѳп тоонын кожылтазын кожугар.

Кыр, тура, кюр, ат, мал, кол, кѳл, пионер, коммунист, тала, дьалкын, книга, кѳмюр, от, табыш, дьуун, колхоз, совхоз, город, чаазын, кайырчак, талай, тен'ис.

§ 25. Адалгыштарды кубултары

Адалгыштар ончозы кубултар эжи аайынча, мындый юч дьолго бѳлюнип кубулып дьат:

1. Юнгюр туюкка токтогон адалгыштар баштапкы дьолло кубулар (*мал, кар, таан, тон*)

2. Тунгак туюкка токтогон адалгыштар экинчи дьолло кубулар (*аш, ат, дьѳп, тус*).

3. Эки де, дьаныс та юндю табышка токтогон адалгыштар ючюнчи дьолло кубулар (*кыра, ѳркѳ, ан'чы, куча, тѳѳ, тоо*). Бу адалгыштар баштапкы дьолло кубулар адалгыштарга дьуук, дьѳ дьанысла **энчи** кубулткышта кожултазы **Н** туюктан башталып дьат.

Ойрот тилинде алты кубулткыш: 1. Тѳс ады. 2. Енчилечи. 3. Беречи. 4. Кѳстѳчи. 5. Дьерлеечи. 6. Чыгачы, Тѳс ады кубулткыштан ѳскѳзин косвенный деп айдатан.

Таскаду: Бир столбикка 1-кы дьолло кубулар адалгыштарды бичигер, экинчи столбикка экинчи дьолло кубулар адалгыштарды чыгара бичип алыгар, ючюнчи столбикка ючюнчи дьолло кубулар адалгыштарды чыгара бичип алыгар.

Изю дьайда тууда анчы кижиден башка, кем сары танда корбо агаштын ортозыла базып дьюрюп дьат? Буттын изи, чалынду агарган ѳлѳннин юстинде кезек ѳйгѳ дьадып дьат. 2. Кюн там бийиктеп, ѳлѳн тюрген кургай берет. Изю боло берди, бир час ѳтти, Экинчизи ѳдюп дьат. Тенери карануйлап барып дьат. 3. Дьууканын ичинде кара суу, дьажынып калган агып дьат. Суудын юстине дуб агаш ачаптанып бойынын бюрин дьайып алган турды.

4. Слер серюнде кёлөктөдө, дьараш дьытту чыкты тынып дьадыгар ба? 5. Дье бу не боло берди? Салкын кенетийин табарыла еде коно берди. Айландыра турган кей, алыштыра согула берди. Кюкюрт келип дьаткан эмес пе? Слер дьуукадан чыгыгар. Тенеринин кырында кандый корголддын кептю дьол турат? Байла булут келип дьаткан болор? Дье кичинек дьалкын дьарыды. Ээ бу кюкюрт трубай.

Тургенев „Агаш ла чёл“.

2. *Таскаду*. Баштапкы дьол кубулар адалгыштарды чыгара бичип алыгар. Чыгара бичип алган адалгыштардын кубулткыш ла тоо кожулталарын дьарттап айдып беригер.

1. Ёскюзек Урсулдын меес келтегейинде ак коо кырлангы ажып дьюреле, кедьимче кёк таштын юстине аттын камчы дьанынан дьыгылала, бойында санаа дьок-дьада берди . . . 2. Урсулдын суузы таштарга согулып агарда—чакпыны чыдырап, тюрген эрмектенип тургандый болды. Ондыйда болзо, онын мында дьыгылганын суу табыжынан билери дьок. Суудын дьарадында тоныл—тоныл тыттар, энирдеги дьыбарга, торкодый бюрлери-арай чейё сыгырып тургандый, кююлеп турдылар. Мынан да онын дьыгылганын ондооры дьок болды.

II. Жилин ол уулды айдып дьёптөп аларына албаданып турды.

Мен ураак барбассым,—деп айдып туры, мен дьанысла ол кырга чыгып барып келерим; слердин улустарды эмдеерине, меге онон ёлөн таап алар керек. Менле кожо баралык; мен тёнёштю *кайдаар* качарым. Сеге дезе, эртен дьакшы саадак ла октор дьазап берерим.

Кичю уулды дьёптөп алды, эки бардылар. Кыр дьаар кёрзё ураак, эмес дье тёнёштю, ого чыгарга кюч; базып отырала арайдан чыкты. Качан ол айылда—шибеде дьурттап дьадарда, кюн кажы крезинен чыгып, ажып турганын Жилин эзеп турды. Кёрюп турза-шакла ол кёрюнип турган ёзёктё, бистин шибее турган дьер эмтир. Шақ оноор бу эки кырдын ортозы дьаар качып барар керек.

Кюн ажып турды. Агара кёрюнген мёнкюлю тайгалар,—кыскылтым болуп барды. Кара кырлардын ортозында энир тюн тюже берди; ёзёктёрдён туманнын чыгары башталды.

Л. И. Толстой „Кавказский пленник“.

§ 26. Баштапкы дьолло кубулар адалгыштардын чын бичиир эжизи

Юнгюр туюкка токтогон адалгыштар, бу баштапкы дьолло кубулар.

■ Баштапкы дьолло кубулар адалгыштардын кубулткыш кожултазы качанда дьарт юнгюр туюктан башталып турар.

Темдектезе: *кар, кар-дын, кар-га, кар-ды, кар-да, кар-дан.*

■ Адалгыштын тёзінде юндю табыштары кату болзо, кубулткыш кожултазынын юндю буквазы база кату юндю болор.

Темдектезе: *тон, тон-нын, тон-го, тон-ды, тон-до, тон-нон.*

■ Адалгыштын тёзінде юндю буквазы дьымжак юндю болзо, кожултазынын да юндю табыжы дьымжак юндю болор учурлу.

Адалгыштардын баштапкы дьомо кубулары

Кандый табышка токтогон	Тоозы	Кубулткыш-тары	Баштапкы кеберни		Экинчи кеберни	
			Кату юнлю адалгыштар	Дьымжак юнлю адалгыштар	Кату юнлю адалгыштар	Дьымжак юнлю адалгыштар
Юнгюр ту-юкка токтогонны	Д Ъ . Т О О .	Тес	мал	мил	ан'	мен'
		Энч.	мал-дын	мил-дин	ан' нын	мен'-нин
		Вер.	мал-га	мил-ге	ан' га	мен'-ге
		Кес.	мал-ды	мил-ди	ан'-ды	мен'-ди
		Дьер.	мал-да	мил-де	ан'-да	мен'-де
	К . Т О О	Чыг.	мал-дан	мил-ден	ан'-нан	мен'-нен
		Тес	малдар	милдер	ан'дар	мен'дер
		Энч.	малдар-дын	милдер-дин	ан'дар-дын	мен'дер-дин
		Вер.	малдар-га	милдер-ге	ан'дар-га	мен'дер-ге
		Кес.	малдар-ды	милдер-ди	ан'дар-ды	мен'дер-ди
Дьер.	малдар-да	милдер-де	ан'дар-да	мен'дер-де		
Чыг.	малдар-дан	милдер-ден	ан'дар-дан	мен'дер-ден		

Темдектезе: *кѣл, кѣл-дин, кѣл-гѣ, кѣл ди, кѣл дѣ, кѣл-дѣн.*

Адалгыштардын тѣзинде ле калганчы бѣлюгинде *о, а, е, ѣ*, бар болзо, ол юндюлер кажыла дьол кубулар адалгыштардын беречи, дьерлечи, чыгачы кубулткыштардын база тоолу кожулталарында дьазым дьоктон ол ок юндюлер турар учурлу.

Темдектегежин:

	Д Ъ. Т О О	К. Т О О
1) Тѣс	кол	кол-дор
Энч.	кол-дын	кол-дор-дын
Бер.	кол-го	кол-дор-го
Кѣс.	кол-ды	кол-дор-ды
Дьер.	кол-до	кол-дор-до
Чыг.	кол-дон	кол-дор-дон
2) Тѣс	мал	мал-дар
Энч.	мал-дын	мал-дар-дын
Бер.	мал-га	мал-дар-га
Кѣс.	мал-ды	мал-дар-ды
Дьер.	мал-да	мал-дар-да
Чыг.	мал-дан	мал-дар-дан
3) Тѣс.	эм	эм-дер
Энч.	эм-нин	эм-дер-дин
Бер.	эм-ге	эм-дер-ге
Кѣс.	эм-ди	эм-дер-ди
Дьер	эм-де	эм-дер-де
Чыг.	эм-нен	эм-дер-ден
4) Тѣс	кѣл	кѣл-дѣр
Энч.	кѣл-дин	кѣл-дѣр-дин
Бер.	кѣл-гѣ	кѣл-дѣр-гѣ
Кѣс.	кѣл-ди	кѣл-дѣр-ди
Дьер.	кѣл-дѣ	кѣл-дѣр-дѣ
Чыг.	кѣл-дѣн	кѣл-дѣр-дѣн

Дье ол юндюлер тэзинин баштапкы юйезинде бололо, ээчий юйезинде ёскё юндю табыш турза, бу ёрёги айдылган эжи аайынча болбойтон.

Темдектезе: *корым, корымнын, корымга, корымды, корымда, корымнан.*

Шак бу деп, чокумдап айтпай турган болзо, эрмекте адалгыш сёс кёстёчи кубулткышта туруп та турган болзо, ойрот тилинин эрмектеринде адалгыш, кубулткыш кожултазы дьогынан айдылар. (*Кой айда—Ол койды айда. Ат ал—Ол атты алар ба?*)

Юнгюр туюкка токтогон, баштапкы дьолло кубулар адалгыштардын *м, н, н'*, туюкка токтогоны (дьагыс тооло кубулгазынданарда энчилечи ле чыгытту кубулткышка кожултазы „*Н*“ буквадан башталат: *дын', дин',* ордына *нин' нын'* болор.

Темдектезе: *мал-дын', тон-нын', бел-дин', дьен'-нин'*

1. Таскаду. Точкалардын ордына кубулткыш кожылтанын керектю баш тунгагын тургузыгар.

Вокзал . . . ын кееркеде дьазаган колоналу эжиги . . . ен дьергелей туруп алган, кичинек сынду кижилер базып келип дьатты. Олор . . . ын кийген кийими коомой, бу юзюлген самта-раган кийим . . . е, олор бешпек немедий ле кайкамчылу кичинек андар . . . ый кёрюнип турды. Кол . . . он тудужып алып беш кижиден, беш кижиден дьергелей базып **отыры**, — ончозы кичинек, ончозы тобракка тозындалып, сюрекей арып, чинелеери чыккан эмтир.

Олор . . . ын чырайлары соок, дье кичинек, кёстёри омок, дьылтырап туры. Качан музыка олор . . . о удра Гарибалды. адынын гимн ойын . . . ы ойноп барарда, каны чыккан, аштаган **чырайларында** кюлюмзиреп сююнгени билдирип ёдюп туры. Мунан ары эл болотон кижилерди, дьуулган албаты сюрекей дьаан кыйгы, табыжыла уткуп турулар, олор . . . о уткуул эдил, мааныларын дьер . . . е дьёлёй тюзюрет, балдар . . . ын кулагына неме угулбастый музыка сюрекей табыштанып ойноп туры—олор бу дьаан уткуул . . . ы кайкап турулар, бир секунд креси ойто тескеерилеп барала, онон аайланып алала, база ла ичкери болуп, ончозы чогулыжып алала, дьуулган албаты . . . ын ортозына булгалыжып туруп, онон ончозы дьаныс темле кыйгырып чыкты:

Эзендик турзын Италия!

Эзендик турзын дьийт Парма!—деп, чук турган албаты карузын берип, кыйгырып, ол балдар . . . ы курчай алып ийдилер.

М. Горький „Пармадагы забастовка“.

2. Таскаду. Бичип, юч точканын ордына керектю кубулткыш кожулталарын тургузар.

Ол дьер . . . кёзнектеринде **туралар** . . . дьабуларында ак-ак **куштардый**, ак платтар селбендейт, онон балдар . . . бажынын юсти орто, дьанмырдый чечектер ле уткуулду сёстёр тюзюп туры.

Байрам кюн . . . чилеп, ончозы дьаранып тынгыдынып келди, боромтык турган мрамор тажы, кандыйда башка ёндю чечектер чилеп, ёскёлөнип баргандый кёрюнип турды.

Маанылар дьайканыжып, дьаан улустын юстинде шляпалар ла чечектер ёрё чачылып, чыгып туры, ёрёртинен турган чечектер . . . тудунып турганы, ондо-мында кичинек колдоры, кёрюнип туры, бастыра площадь дьаан табышта туры, ёрё кей . . . кююлеп турган немедий дьаан кыйгы угулат:

—Эзендик турзын социализм!

—Эзендик турзын Италия!

Келген баалдар... ончозына дьуук, кол бажына ончозын тудунгылап алдылар; олоор кезиги дьаан улустын дьардына чыгып отуры, кезиктери десе, кандыйда дьаан сагалду соок чырайлу кижилер тештерине дьаба тудуп алган турдылар. Бу дьаан кыйгы кышкы . . . каткы . . . дьаан табыш та музыканын табыжы бир угулып, бир угулбай турды.

М. Горький.

§ 27. Экинчи дьолло кубулары

Тоозы	Кубулткыжы	Юндю табыжы кату адалгыштар	Юндю табыжы дьымжак адалгыштар
Дь. тоо	Тёс. Энч. Бер. Кёс. Дьер. Чыг.	аш аш- <i>тын</i> аш- <i>ка</i> аш- <i>ты</i> аш- <i>та</i> аш- <i>тан</i>	иш иш- <i>тин</i> иш- <i>ке</i> иш- <i>ти</i> иш- <i>те</i> иш- <i>тен</i>
К. тоо	Тёс. Энч. Бер. Кёс. Дьер. Чыг.	аш- <i>тар</i> аш- <i>тар-дын</i> аш- <i>тар-га</i> аш- <i>тар-ды</i> аш- <i>тар-да</i> аш- <i>тар-дын</i>	иштер иштер- <i>дин</i> иштер- <i>ге</i> иштер- <i>ди</i> иштер- <i>де</i> иштер- <i>ден</i>
Дь. тоо	Тёс. Энч. Бер. Кёс. Дьер. Чыг.	кос кос <i>тын</i> кос- <i>ко</i> кос- <i>ты</i> кос- <i>то</i> кос- <i>тон</i>	кёс кёс- <i>тин</i> кёс- <i>кё</i> кёс <i>ти</i> кёс- <i>тё</i> кёс- <i>тён</i>
К. тоо	Тёс. Энч. Бер. Кёс. Дьер. Чыг.	костор костор- <i>дын</i> костор- <i>го</i> костор- <i>ды</i> костор- <i>до</i> костор- <i>дон</i>	кёстёр кёстёр- <i>дин</i> кёстёр- <i>гё</i> кёстёр- <i>ди</i> кёстёр- <i>дё</i> кёстёр- <i>дён</i>

1. *Таскаду*. Экинчи дьол кубулар адалгыштарды чыгара бичип алыгар. Онон олордын кубылткыш ла тоо кожулталарын темдектегер.

а) Озогы чакта бистин Алтайда, тогус ёзёктин бирикенинде, тогус туудын колтыгында юч карындаш кижилер дьуртаган. Эки дьаан карындаштары, аркага батпас малду, айылга батпас дьёёжёлү болгон, олардын эмегендеринин дьаражын бастыра Алтай кайкашкан. Ючинчи кичю карындаш Челмеште дезе, турганы дьаныс арык тёё болгон. Калын тёлёёр немези дьоктын керегинде бойынын карыган кёс дьок дьааназыла кожо бойдон ло дьуртады. Ол дьааназын, эки бай карындаштары эмегендеринин сайгагына кирип „ары бар, тенек Челмешле кожо дьуурта“ деп, сюрюп ийгендер.

б) Тёлёрдин эдин кайдаар алып браадыгар?—Боодой Каан олордон сурады.

— Улу кааныбыс, биске улустар, айдышкан, бир тёлёнин эдине, слер он тюрю тёл берип туру дежип,—юндери калтыражып айдыштылар, дье каан олардын куучынын божодо айдарга да бербеди. Тенеридий кюзюреди темир ошкош шыңырады, тиштери кыдырады. Бай карындаштар дьюкле тюрю ойто бурулдылар. Челмештен барып ёчин аларга мендедилер.—„Акыр, кулугур Челмеш, ондый тёлюн керегинде—бажынды биске юстюрерин“...

Бу ёйдё дезе Челмештин кёс дьок дьааназы ёлё берди. Ол оны тюрю немедий эдип кийиндирди, онон, тёлёнин эки ёркёжинин ортозына миндиреле—апарып сёлёгин дьууп койорго, ёскё дьолло атанды. Ого удур, одус тёлёгё товар коштогон садучы клеетти. Дьол чичкечек, коштой ёдёр арга дьок.

— Дьолдон кыя чык!—деп, кодойым кыйыгырала, Челмештин юстине келди.

Улагашев „Алтай чёрчөктөр“.

§ 28. Экинчи дьолло кубулар адалгыштардын чын бичиир эжизи

Тунгак туюк табышка токтогон адалгыштар бу экинчи дьолло кубулатан.

Экинчи дьолло кубулар дьаныс тоолу адалгыштардын кожулталарынын баш буквазы качанда болзо, тунгак туюктан башталар. Кёп тоолузы баштапкы дьолло кубулар адалгыштарга, туюей кубулар.

Темдектезе:

	Дь. тоо	К. тоо
Тёс.	кап	каптар
Энч.	кап- <i>тын</i>	каптар- <i>дын</i>
Бер.	кап- <i>ка</i>	каптар- <i>га</i>
Кёс.	кап- <i>ты</i>	каптар- <i>ды</i>
Дьер.	кап- <i>та</i>	каптар- <i>да</i>
Чыг.	кап- <i>тан</i>	каптар- <i>дан</i>

Адалгыштардын тѳзінде юндюлери кожылтазынын юндюлери кату болзо, кату, дьымжак болзо—ондый ок дьымжак болор.

Темлектезе:

	Дь. тоо	К. тоо	Дь. тоо	К. тоо
Тѳс.	ат	аттар	эш	эштер
Энч.	ат- <i>тын</i>	аттар- <i>дын</i>	эш- <i>тин</i>	эштер- <i>дин</i>
Бер.	ат- <i>ка</i>	аттар- <i>га</i>	эш- <i>ке</i>	эштер- <i>ге</i>
Кѳс.	ат- <i>ты</i>	аттар- <i>ды</i>	эш- <i>ти</i>	эштер- <i>ди</i>
Дьер.	ат- <i>та</i>	аттар <i>да</i>	эш- <i>те</i>	эштер- <i>де</i>
Чыг.	ат- <i>тан</i>	аттар- <i>дан</i>	эш- <i>тен</i>	эштер- <i>ден</i>

Туюк табышка токтогон адалгыштардын кубулткыш кожулталары *Т* деп тунгактан башталар, дьангысла беречи кубулткыштын кожултазы ондый эмес болор.

Адалгыш *К* туюкка токтогон болзо, беречи кубулткыштын кожултазы качанда болзо *К* туюктан башталар.

Темдектезе: Кулакка колхозто дьер дьок. Дьюстюкке городто дьаткан карындажынан письмо келди. Дьорыкчы дьорыкка барарга шыйдынды.

1. Таскаду: Кѳчюрюп бичип, адалгыштардын кубулткыш кожулталарынын баш буквазын алдынан темдектеер.

I. Пролетариат капиталисттерге базындырып турган класс болуп дьат. Дье ончозына дьарт, бисте капиталисттердин классты дьоголтып салган, производствонун дьепселдери ле средстволорын капиталисттерден блаап алып, башкару кючи, ишмекчи класс болуп турган государствого берип салган. Онойткондо ишмекчи класстын кючин дьигедий капиталисттердин классты эмди дьок. Онойткондо, бистин ишмекчи класс производствонун дьепселдери ле средстволоры дьок эместен болгой, карын ол оморды бастыра албатыла кожо колында тудуп дьат.

II. Бистин улустын камык тѳгюлген каны калас-тегин барбады, онын шылтуунда туза бар болуп турганын билерге дьарамыкту да, сююнчилю де. Бу ончо бистин ишмекчи классты, бистин крестьяндарды, бистин кол кючиле дьаткан интеллигенцияны ийде кючиле дьепсендирип дьат. Бу ончо, ичкерилеп, улустын сагыжын дьолду оморкодып дьат. Бу ончо, бойынын кючине ижендирип, коммунизмнын дьаны дьенюлерине дьедерге тартыжууга там ары кючтендирип дьат.

Сталин. XVII-чи партийный съезде отчетный докладынан.

2. Таскаду. Кычырала кубулткыш кожултазы кожулган адалгыштарды чыгара бичип кубулткыжын айдып беригер.

Деревне дьурттын бюджетин онон до дьаан кубулды. Деревнин тѳс иле дьерлеринде церквелер, абыстын, кулактын, урядниктин дьякшы туралары болгон, деревнин учы куюнда огош

туралар болотон, эмди ончозы дьоголып барып дьат. Онын ордына клубту, радиолу, кинолу, школду, библиотекалу, яслялу, тракторлу, комбайнлу, аш согор машиналу, автомобильдю льяны деревнелер бюдюп дьат. Кижичючин, канын соорып дьийтен атту чуулу дьутпа кулактар, кан ичечичи астамчылар, кайракан урядниктер торт дьок. Эмди атту чуулу улустар колхоз, совхозтын ижин башкарып, клуб ижин башкарып турган, дьаан тракторчылар ла комбайнерлер, аштын ла малдын бригадалары, колхозтын дьакшы деген мергендючилери ле юй улус болуп дьат.

Сталин. XVII-чи партийный съезде отчет докладынан

§ 29. Ючинчи дьолло кубултары

Кубулткыштары	К е б е р и	
	Кату юндю адалгыштар	Дьымжак юндю адалгыштар
Тёс.	тура	кижи
Энч.	тура- нын	кижи- нин
Бер.	тура- га	кижи- ге
Кёс.	тура- ны	кижи- ни
Дьер.	тура- да	кижи- де
Чыг.	тура- дан	кижи- ден
Тёс.	тоо	тёё
Энч.	тоо- нын	тёё- нин
Бер.	тоо- го	тёё- гё
Кёс.	тоо- ны	тёё- ни
Дьер.	тоо- до	тёё- дё
Чыг.	тоо дон	тёё- дён

Кёп тоого кёчкён адалгыштар баштапкы дьол эжизинче кубулар учурлу. Ненин учун дезе, кандыйла адалгыштар ончозы кёп тоого кёчкёндё, учындагы буквазы юнгюр туюк *Р* болуп дьат.

1. *Таскаду*: Бу берилип дьаткан адалгыштарды кубултыгар.

Кёжөгё, тобого, улаа суу, туу.

2. *Таскаду*: Ючинчи дьолло кубулар адалгыштарды чыгара бичип алыгар.

Кулактын кижичю дьил байыыры дьоголгоны ла деревне дьурттарда дьокту тюренилер дьоголды. Кажы ла крестьян, колхозчы, эмезе танынан дьаткан кижичю дьакшы иштейин, дьалкуурып дьюр-

бейин, тегин качкындап дьюрбейин, колхозтын дьеёжезин юребейин деп турган болзо, эмдиги тужунда, кижичилеп онду дьадар аргазы бар. Кижикулданып дьюрерин дьоголтконы, городто иш дьок дьюрерин дьоголтконы, деревне дьурттарда дьокту, тюрени дьадарын дьоголтконы дьаан дьеню, ол дьенюдий дьеню качанда болбогон, ол дьенюле колкючиле дьаткандардын дьюрюм-дьядын аайы кедьюрюлген.

Сталин. ВКП(б) XVII-чи Съездинде докладынат.

§ 30. Адалгыштардын дьюзюндериле кубулары

Ойрот тилинде кандыйла адалгышты алар болзо, озор менин, сенин, онын деп дьюзюндерге кубулып адалгышка энчилечи кубулткыш кожултазы кожулар.

Темдектезе:

1. дь. тоо — менин балам. кеп тоо бистин балабыс.
2. " — сенин балам " слердин балагар.
3. " — онын балазы. " озордын балазы.

Адалгыштардын дьюзюнче кубулып турганын эки таблицала кергюзерине дьараар.

Адалгыштардын дьюзюнле кубулар 1-чи таблицазы

Дьюзюн-нин тоозы,	Адалгыш тоозы	Юндю табышка токтогон адалгыштар.		Туюк табышка токтогон адалгыштар	
дь. тоо	дь. тоо	тура- <i>м</i>	теке- <i>м</i>	мал- <i>ым</i>	кел- <i>им</i>
		тура- <i>н</i>	теке- <i>н</i>	мал- <i>ын</i>	кел- <i>ин</i>
		тура- <i>зы</i>	теке- <i>зи</i>	мал- <i>ы</i>	кел- <i>и</i>

- К. тоо. 1. туралар-*ыбыс* келдёр-*ибис*.
2. туралар-*ыгар* келдёр-*игер*.
3. туралар-*ы* келдёр-*и*

Дьюзюни дьаныс тоолу бололо, адалгыш сес кеп тоолу болзо, „мал“ деген адалгышка тюней кубулар. Ненин учун десе кандыйла адалгыш кеп тоого кечёрдө онын учунда юнгюр туюк табыш болуп барат (*туралар, ёрөкёлөр, текелер, амбарлар*).

Адалгыштардын дьюзюнле кубулар 2-чи таблицазы

Дьюзюн тоозы	Адалгыш тоозы	Дьюзюндер		
		1	2	3
К. тоо	дь. тоо	бала- <i>быс</i>	бала- <i>гар</i>	бала- <i>зы</i>
		торлоо- <i>быс</i>	торлоо- <i>гор</i>	торлоо- <i>зы</i>
		ёкпё- <i>бис</i>	ёкпё- <i>гёр</i>	ёкпё- <i>зи</i>
		эне- <i>бис</i>	эне- <i>гер</i>	эне- <i>зи</i>

1. Таскаду: Дьюзюн кожулталу адалгыштарды кечюрюп бичип алыгар, олардын кубулткыш, тоо кожулталарын темдектегер.

Дьыргал курсакты ичип мендеерде, онын сагыжында некёрлери сагыбай, атанып барып дьаткандый болды.

— Сен аймакка барзан комыдалынды айдарын, айлда иш иштеер кижидьок, дьаныс мен эдим, онын учун божодоор—деп, энези, Дьыргалды дьакып, чырайы дьажуурып отурды.

— Алдырбас энем, канайып ла озодо Мандьыга—кыш, дьас, кюс кой кабырып, таманды дьара базып, шыралап дьюргендий кюч болот эмеш пе? Ол кюндер эмди ураган болбой—деп, Дьыргал энезин санааркатпаска айдып отурды. Тегин бу ёйдё Дьыргалдын унчукпас бойы куучунчы, кара кюрен чырайы дьаркындалып турганын башкалапла кёргедий болды.

Дьыргал ажанып, онду курсак ичип болбоды. Ёрё турды, бёркюн кептей кийди, курын бектеп курчанды.

Дье дьакшы энем, атанарга мендеп турум—деп айдала, эжиктен чыкты. Энези уулыла кожо чыкпай, отура каларга дьюреги энчикпеди, уулынын кийнинен кожо чыкты. Ичи кородоп, тумчугу ачып „качанда ары бери дьюрбеген неме, канайта ондонып дьюргейне?“—деп, сананып турды.

2. Таскаду: База ондый—ок иш.

— Бистердин ортобыска ондый класс ёштюлердин ач юрендери кёп дьюрюп дьат. Олардын уязы табылар ок болбой!—деп, Ваня айдып, Дьыргалдын машиназына базып келеле, эбиреде шинжилеп турды. Ончо дьаан керектю дьерлери бюдюн болды. Карала дьаныс моторго чедирген беретен—от—алыжы айрылып калганын Ваня таап алды.

Бери дьуук тур, кёрюп ал, сени юч кондырган дьеринди кёрюп ал, Дьыргалды Ваня Кёргюзип турды, дьазап берди. Кара боро темир адынын дьюреги, беш минутка дьетпей, согулып чыкты. Дьыргалдын дьюреги де, ол мотор табыжынан араай эмес бодолду согулып чыкты.

§ 31. Адалгыштардын дьюзюн кожулталары бичириинин эжизи

Юндю табышка токтогон дьаныс тоолу адалгыштардын дьаныс тоолу дьюзюн кожулталары мындый болотон:

Баштапкы дьюзюннин (*м*—бала-*м*)

Экинчи дьюзюннин (*н*—бала-*н*)

Ючинчи дьюзюннин (*зы*—*зи*—бала-*зы*, энези-*зи*)

2. Туюк табыштарга токтогон дьаныс ла кёп тоолу адалгыштардын, дьаныс тоолу дьюзюннин кожулталары мындый болотон, баштапкы дьюзюннин (*ым*, *им*—тон-*ым*, кёл-*им*).

Экинчи дьюзюннин (*ын*, *ин*—тон-*ын*, кёл-*ин*)

3. Дьюзюн кёп тоолу бололо, юндю табышка токтогон адалгыжы дьаныс тоодо турза, дьюзюннин кожулталары мындый болор.

Баштапкы дь. (*быс*, *бис*—ёкпё-*бис*).

Экинчи дь. *гар*, *гер*, *гёр*—бала-*гар*, эне-*гер*, ёкпё *гёр*, торло-*гор*.

Ючинчи дь. (*зы, зи*—бала-*зы*, эне-*зи*)

Бу мынан кёргөндө экинчи дьюзюннин кожултазы адалгыш сестин калганчы юйезинде *а, ы, у*, деген юндю турза кожултазы—*гар* болор. Адалгыштар учында юндю табыжы *е, ю, и*, болзо, экинчи дьюзюн кожултазы *гер* болор. Ёскёзи ол ло бойынын табыжын тартар (ёпкөгөр, торлоогор).

4. Кёп тоолу, туюк табышка токтогон адалгыштар, кёп тоолу дьюзюнде турар болзо, дьюзюн кожулта мындый болотон;

Баштапкы дь. (*ыбыс, ибис*—кол-*ыбыс*, кёл-*дёр-ибис*)

Экинчи дь. (*ыгар, игер*—кол—дор-*ыгар*, кёл-*дёр-игер*).

Ючинчи дь. (*ы, и*,—кол-дор-*ы* кёл-дёр-*и*).

5. Эжерлю тунгак туюкка токтогон адалгыштарга дьюзюннин кожултазы кожулза, ол учындагы Эжерлю тунгак туюк, бойынын юнгюр эжер туюгына кёчө берер.

Баштапкы дь. (кас—каз-*ым*, каз-*ыбыс*).

Экинчи дь. (кас—каз-*ын*, каз-*ыгар*).

Ючичи дь. (кас—каз-*ы*, кёз-*и*).

§ 32. Энци кожулталу адалгыштар

Кандый бир предметти дьюзюндерге энчилendirip дьюзюннин кожултазын кошкондо, ол бюткен сёс энчилю адалгыш деп адаланатан. Ондый адалгыштар дьюзюннин тоозы аайынча дьяныс та кёп тө тоолу болотон.

Темдектезе: адабыс—ада-*лары*-быс.

мылтыгым—мылтык-*тары*-быс.

уулым—уул-*дар*-ым.

Бу мындый дьюзюн кожулталу—энчилю адалгыштар кубулткыштар да сайын кубулар.

1. *Таскаду*. Кёчюрп бичирде божоткон букваларды бичип салыгар.

а) Беш адар мылтыгыб . . . с,

Бежен мунан кёп эмей.

Буржуй келзе адатан,

Бистин черю кёп эмей.

Алты карыш юлдуб . . . с,

Алмас ошкош курч эмей.

Албаты Кызыл Черюзи,

Алгыр омок кюч эмей.

Кара тайга минеле,

Кадьулада дьелериб . . . с.

Капиталист табарып келгежин,

Как мандайга адарыб . . . с

Дьерениб . . . ске минеле,

Дьериб . . . ске дьелерибис.

Дьутпа байлар келгежин,

Дьитке мойнын юзериб . . . с.

Кызыл черю болзобус,
Орооныб . . . с дьаранар,
Ачап дьаман буржуйлар,
Айдары дьок дьалтанар.

2. *Таскаду*. База ондый ок иш.

- а) Озо болгон дьурттыб . . . сты кёрели.
Озогы дьадын . . . с ёскёрди,
Алдында болгон дьурттыб . . . сты кёрели,
Албатынын дьадыны ёгдёйди.
Дьайзан дьанду дьуртты чачылды.
Дьаны дьайым дьадын бистерде башталды.
Кобы дьиктердин иштерин кёрюгер,
Колхоз дьадыныб . . . с анда тёзёлди.
- б) Ленин кюндюлю башчыб . . . с болгон керегинде,
Оны дьюрегиб . . . сте тудуп турубус.
- в) Бистирдин адаларыб . . . с
Республика тёзёди.
Кол кючтю бис албатыга,
Дьайым дьюрюм берди.
Эски дьюрюм бузылды.
Бис дьаны дьурт туттыбус.
- г) Дьажарып ёскён дьаш ёлён
Ак малыбус одор . . .
Дьайылып акан дьаан су . . .
Олордын ичер суу . . . зыны.

§ 33. Энци адалгыштардын кубулары

Кубул.	Дьюзюни	Юндю табыш кату болзо	Юндю табыш дьымжак болзо
		Дьюзюни ле адалгыш дьаныс тоодо болзо	
Тёс.	1.	колым	кёлим
Энч.		колым- <i>нын</i>	кёлим- <i>нин</i>
Бер.		колым- <i>а</i>	кёлим- <i>е</i>
Кёс.		колым- <i>ды</i>	кёлим- <i>ди</i>
Дьер.		колым- <i>да</i>	кёлим- <i>де</i>
Чыг.		колым- <i>нан</i>	кёлим- <i>нен</i>

Экинчи дьюзюнде турган адалгыштардын кубулткыш кожулталары дьууктадачы, кёстёчи, дьерлечи кубулткыш кожултазынан башка база баштапкы дьюзюндегидий-ок болор.

Тёс.	КОЗЫ	кёзи
Энч.	КОЗЫ- <i>НЫН</i>	кёзи- <i>НИН</i>
Бер.	КОЗЫ- <i>НА</i>	кёзи- <i>НЕ</i>
Кёс.	КОЗЫ- <i>Н</i>	кёзи- <i>Н</i>
Дьер.	КОЗЫ- <i>НДА</i>	кёзи- <i>НДЕ</i>
Чыг.	КОЗЫ- <i>НАН</i>	кёзи- <i>НЕН</i>

Дьюзюни кёп адалгыжы дьяныс тоолу болзо			
Тёс.		согонобыс	кёзнёгибис
Энч.		согонобыс- <i>ТЫН</i>	кёзнёгибис- <i>ТИН</i>
Бер.		согонобыс- <i>КА</i>	кёзнёгибис- <i>КЕ</i>
Кёс.		согонобыс- <i>ТЫ</i>	кёзнёгибис <i>ТИ</i>
Дьер.		согонобыс- <i>ТА</i>	кёзнёгибис- <i>ТЕ</i>
Чыг.		согонобыс- <i>ТАН</i>	кёзнёгибис- <i>ТЕН</i>
Тёс.	2 дь.	балагар	ийнегер
Энч.		балагар- <i>ДЫН</i>	ийнегер- <i>ДИН</i>
Бер.		балагар- <i>ГА</i>	ийнегер- <i>ГЕ</i>
Кёс.		балагар- <i>ДЫ</i>	ийнегер- <i>ДИ</i>
Дьер.		балагар- <i>ДА</i>	ийнегер- <i>ДЕ</i>
Чыг.		балагар- <i>ДАН</i>	ийнегер- <i>ДЕН</i>
Тёс.	3 дь.	малы	сюди
Энч.		малы- <i>НЫН</i>	сюди- <i>НИН</i>
Бер.		малы- <i>НА</i>	сюди- <i>НЕ</i>
Кёс.		малы- <i>Н</i>	сюди- <i>Н</i>
Дьер.		малы- <i>НДА</i>	сюди- <i>НДЕ</i>
Чыг.		малы- <i>НАН</i>	сюди- <i>НЕН</i>

А д ь а р у: Кёп тоолу ла дьяныс тоолу дьюзюнде турган кёп тоолу ла дьяныс тоолу адалгыштар база бу ла кеберле кубулар учурлу. Ненин учун десе, озор качан кёп тоого кечёрдө, учында туюк табышка токтоп дьат. Ючинчи дьюзюни десе, юндю табышка токтоп дьат.

§ 34. Эрмектин адалгыш глагол бөлүмелеринен адалгыштар бюдери

Ойрот тилинде сестён база сранай башка учурлу адалгыш бюде берери онын тыш бюдюзинин характеристиказын толтуруш дьат. Адалгыш сестёр лё бюткен аттары кёп дьанында формальный дьанынан ылгалбай дьат. олордын башказы синтаксический дьанынан болуп турат. Ондый болгондо адалгыштан адалгыш бюде берер, эмезе глаголдон до адалгыш бюдюрин алар, ого юзери ол башка кебер ат сёс бюдюрин алган сестён онон до башка сёс бюдюрин алар арга бар болуп дьат.

а) Адалгыш сестёрдён, ологго кожулталар кожулары ажыра сранай ёскё адалгыш бюдери мындый кожулталардан ажыра бюдюп дьат.

Чы—чи деп кожулталар ажыра кандый бир кижин бир керек бюдюрюп турганынан, эмезе кандый бир иште дьяантайын турганын эжилю эдип кёргюзип турган адалгыш бюдюп дьат.

Темдектезе: *Мал малчы, кой-кой-чы, бичик-бич-икчи, колхоз-колхозчы, т'ё-т'ёчи.*

Даш, деш, дёш деп кожулталар ажыра кошсо ёмё дьатканын кёргюзип турганын кёргюзип турган адалгыштар бюдюп дьат.

Темдектезе: *айыл—айылдаш, дьол—дьолдош, карын—карындаш.*

Онон ёскё адалгыш сестёрдён кичинектедип—эркеледип айткан адалгыштар бюдер учурлу. Ол ондый эркеледип айткан адалгыш бюдюрер кожулталар бу мындый тёрт бёлюкке бёлюнуп дьат:

а) **Эркеледип айткан адалгыштардын баштапкы группа кожулталары.**

Кату юндю табышка токтогон адалгыштар болзо, эркеледип айдарда мындый кожулталар кожулар (**чак, чек**).

Темдектезе: *балачак, тобогочок.*

Дымжак юндю табышка токтогон адалгыштар болзо, эркеледип айдар мындый кожулталар (**чёк, чек**).

б) **Эркеледип айткан адалгыштардын группа кожулталары.**

Туюк табышка токтогон, тёзинде юндю табыштары кату адалгыштарга, мындый кожулта кожулар, (**ычак**).

Темдектезе: *кол-ычак, тож-ычак.*

Туюк табышка токтойло, юндю табыштары дымжак юн болзо, адалгыштарга мындый кожулта кожулар (**ичек**).

Темдектезе: *кёл-ичек, дьюз-ичек.*

А д б а р у: Эжерлю *с, ш, к, т, п* деген тунгак туюктарга токтогон адалгыштарга, эркеледип айдар кожулталар кожулга, ол адалгыштын учындагы тунгак туюктар, бойынын юнгюр эжер туюгына база кёчё берер учурлу. *Кас—казычак, баш—бажычак, тарак—тарагаш, ат—адычак, кап—кабычак.*

в) **Эркеледип айткан адалгыштардын ючинчи группа кожулталары.**

Адалгыштардын тѳзинде юндюлери кату бололо **н** деген туюкка токтогон болзо, эркеледип айткан кожулатазы **ак ок** болор.

Темдектезе: *алакан ак, кулун-ак, койон-ок.*

Адалгыштардын тѳзинде юндю табыжы дьымжак болзо, эркеледип айдар кожулталары **ѳк-ек** болор.

Темдектезе: *эскин-ек, тѳнѳн-ѳк, ѳбѳгѳн-ѳк, эрлен-ек,*

г) Эркеледип айткан адалгыштардын тѳртинчи группа кожулталары

Адалгыштардын тѳзинде юндю табыжы кату бололо **к** деген туюкка токтогон болзо, эркеледип айдар кожулталары **аш-ош**, болор.

Темдектезе: *айагаш-отыг-аш, томоног-ош.*

Адалгыштардын тѳзинде юндю табыжы дьымжак бололо **к** туюкка токтогон болзо, кожулталары **еш—ѳш** болор.

Темдектезе: *кѳнѳг-ѳш, бѳрюг-еш, кюртюг-еш.*

А д ь а р у: тѳртинчи группа кожулталар кожуларда, адалгыштын учундагы эжерлю тунгак туюк бойынын юнгюр туюгына база кѳчѳ берер учурлу.

1. Таскаду: Эркеледип, кичинектедип айткан адалгыштарды чыгара бичип алыгар.

а) Уулчак эртен тура эрте турды. Колдорын, дьюзин дьунып алды. Кол арткыжагы ла арланып алды. Энези кичинек аягажына чай уруп берди. Чайды ичип алала, уулчак малтачагын алала, кичинек, аралакка кирди.

Аралакка дьедип кирерделе, алдынан койнок матап чыкты. Уулчак койнооктын кийнинен дьюгюрюп браадарда, койноок тузакка кабылала, чыйыктап турды. Уулчак дьюгюрюп барала, койонды тюрюге тудуп алды. Онын будычактары ла колычактары тыркыражып турды, дьюрегежи типилдеп турды.

Уулчак койноокты талычактын терези ле буулайла, онон ары суунын дьарына келди. Мордочогын кодорып кѳрди. Мордозына кѳп балык туюп калтыр. Кандый ла балыктар бар болды Дьан да балыктар, кичинек те балыгаштар бар болды.

Уулчак балыктарын таарычагына салып алды. Мордочогын тургызып койды. Койногына келер болзо, койноок талычакты юзе кемиреле дьюре берген эмтир

б) Тюлкючек кырычакты тѳмѳн дьелип отурды. Кенетийин калып ийеле чычканакты тудуп дьип ийди.

в) Кызычак меелейек туюп алды. Меелейегин кайырчагажына салып койды. Онын кийнинде кичинек ийнечек ле чамказына топчычактар кѳктѳди. Кискичек дезе дьанында ойноп туры. Ол ары-бери учуп турган чымылактарды тударга ары-бери калып турды. Алаканактары ла согорго турды.

2. Таскаду: Бу тазыл адалгыштардан кѳргюзю аайынча эркеледип, кичинектедип айткан адалгыштар бюдюрнгер.

а) **Чак** деген кожулталуунча:

Кѳргюзю: *Бала—балачак.*

б) **Ычак, ичек** деген кожулталуунча.

Кёргюзю: *Кёзичек, кёличек, колычак.*

в) *Аш, еш* деген кожулталуунча.

Кёргюзюю: *Кючигеш, кажыгаш.*

г) *Ак ок* деген кожулталузынча. Эркеледип кичинектедетем сёстёри:

Кёргюзю *таманак.*

Тобого, дьака, эчки, тюлкую: киске, ёркё, суу, бичик, кижн, юкую, туу, баш, кол, бёёрю, кеме, юкую, кыр, кыра, малта, дьар, талкан, тискин, кускун, саныскан, койон, сёёгюскен, алтын, аяк, агаш, таяк, кюртюк, мылтык, дьастык, кузук, терек, балык, кюрёк.

3. Таскаду: Кёчюрюп бичиирде дьетире бичилбегев сёстёрди бичип алыгар.

Ан . . . кижн мылтык алды. Кой . . . уул кой айдап кырга чыкты Мал . . . кижн мал айдап келди. Эл . . . кижн бичик дьетирди.

Юредю . . . балдар юредип дьат.

Меке . . . кижиге улустар бютпейтен. Колхозтын тракторлары кырага чыкты.

Ёрё айдылган адалгыштардан адалгыштар бюдюретенинен башка глаголдордон база адалгыш сёстёр бюджетени бар. Ол ондый алдагыш сёстёр бу мындый кожулталар ажыра бюдер.

У, ю деп кожулталар ажыра тёс дьакылта кеберлю глаголдон адалгыш бюдюп дьат.

Темдектезе: *сат—саду, юрет—юрёдю, арт—арту* (Школдын юредюзи башталды. Амыраар кюнде саду болбоды).

Чы, чи деп кожулталар ажыра бу алдында кёргюзилген глаголдон бюткен кебер адалгыштан бюткен адалгыш бюдюп дьат.

Темдектезе: *саду—сад-у-чы, юредю—юрёд-ю-чи* (Бистин юредючи дьедип келди).

К деп кожулта кошкожын тудунар кабынар немени кёстёп турган адалгыштар бюдюп дьат.

Темдектезе: *тара—тара-к, элге—элге-к.*

Кыш, киш, кюш, куш деп кожулталар кожулганда, тудунар кабынар предметти кёстёп турган адалгыш бюдюп дьат.

Темдектезе: *тут—туткыш, теп—тепкиш, сюрт—сюрткюш, арт—арткыш.*

Ш деп кожулта кожулганда эдилерин кёргюзип турган адалгыш бюдюп дьат.

Темдектезе: *дыат—дыадыш, дьюр—дыорюш, уюкта—уюкташ*, (Дьадыш сюрёкей узак болды).

Л деп кожулта кошкокондо предметтин кандый болуп турганын кёргюзип турган адалгыш бюдюп дьат.

Темдектезе: *дырга—дыргал* (Кече дьыргал болды).

Лан деп кожулта кошкокондо кандый бир коомой болгон ёйди кёргюзип турган адалгыш сёс бюдюп дьат.

Темдектезе: *кыста-кысталан* (Озо ишмекчи класс *кысталамда* дьатты).

Юм, им деп кожулталар кошкокондо кандый бир предметке эдилге табарузын кёргюзип турган адалгыш бюдюп дьат.

Темдектезе: кий—кийим, ёл—ёлюм.

Кын, кин деп кожулталар кошкондо предметтин аялгазын кёргюзип турган адалгыш бюдип дьат.

Темдектезе: ал—алым, эс—эскин.

4. Таскаду: Бу ёрё берилген глаголдон бюткен адалгыштарлу эрмектер бюдюрiger. Эрмектерди бюдюрgeжин кожулталардын кажызынала бир эрмектен болзын.

§ 35. Бюткен ады

Бюткен ады деп предметтин бюдюмин, ёнин, качествозын кёргюзип турган сёсти айдып дьат.

Бюдюми деп, предметтин дьаанын, сынын айдатан (дьаан тура, элбек чеден), предметтин качествозын айдатан (бек бёс), предметтин ёнин айдатан (кызыл мааны, кара ат) кыскарта айтса кандый? Канчазы? деп суракка кару берилип айдылар сёстёрди **бюткен ады** деп айдар.

Предметти неден эткен материалын кёргюзип турарда адалгышта сёстёр бюткен ады болуп турар. Темдектезе: (Дьес чёйгён, алтын час).

Бюткен ады эрмектин ичинде кёп дьанында дьартачы определение болуп турар, дье кезикте десе дополнение, баштачы ла айдылганы да болуп турары бар болор.

Темдектезе: Кер ат дьаланда дьюри.

Бу эрмекте бюткен ады—дьартачы—определение болуп дьат. (**Дьараш агаш** тура, суунын дьаказында туры). Бу эрмекте бюткен ады база дьартачы—определение болуп дьат. (Дьыргалдын **керсюзине** кайкайдым). Бу эрмекте десе бюткен ады косвенный кубулткышта туруп турган учун толтурачы—дополнение болуп туруп дьат. (Кызылдар дьенди) Бу эрмекте бюткен ады баштачы болуп дьат. (Кей ару) бу эрмекте бюткен ады айдылганы болуп туруп дьат.

Бюткен адын адалгышла кожо кубултса, кубулткыш кожултазын алынбас учурлу.

Темдектезе:

Тёс.	болот	бычак
Энч.	болот	бычактын
Бер.	болот	бычакка
Кёс.	болот	бычакты
Дьер.	болот	бычакта
Чыг.	болот	бычактан

Дье бюткен ады эрмекте дополнение болзо, кубулткыш кожултазын алынып турар.

Темдектезе: Кызылдын ады.

Бу ёрё айдылган бюткен аттардан башка эрмек бёлюмелеринен анылу кожулталар кожулып бюткен аттар бюдери бар. Оны бу мынан темён айдылганынан кёрёлдёр:

§ 36. Адалгыш сестёрдён бюткен ады

Адалгыш сёскё *су, сю, зу, зю* деп кожулталар кошкондо, кандый бир немеге неме колушканын кёргюзер бюткен ады бюдетен.

Темдектезе: Мен *кумаксу* дьер кастым. Бу дьер *ётёксю* эмтир. *Талканзу* дьыт кайдан дьытанат?

Адалгыш сёс туюк тунгакка токтогон болзо, кожултазы туюк тунгактан башталар. Кумак-*су*, ётёк-*сю*. Дье, адалгыш сёс юндю эмезе юнгюр тунгакка токтогон болзо, кожултазы юнгюр тунгактан башталып *зу, зю* болор. (*Эмилзю, колон'зу*) кандый? деп суракка кару болуп турар.

Адалгыш сёскё *сак, сек, зак, зек*, деп кожулталар кошкондо кандый бир немеге кююндюзин кёргюзип турган бюткен ады бюдюп дьат.

Темдектезе: Менин карындажым *этсек*. Менин адым *ююрзек*. Ол кижини *чайзак*.

Адалгыштардын кандый бир немеге кююнзеп турган бюткен адын бюдюретен *сок, сёк, сак, сек*, деп кожулталар туюк тунгакка токтогон адалгышка кожулар (*ашсак, этсек*). Дье адалгыш юндю эмезе юнгюр тунгакка токтогон болзо, кожултазы юнгюр тунгактан башталып *зак, зек, зёк, зок* болор (чайзак, кемезек, кулунзак, сурагы (кандый?).

Адалгыш сестёргё *лу, лю, ду, дю, ту, тю* деп кожулталар кошкондо, кандый бир немези барын кёргюзип турган бюткен ады бюдер.

Темдектезе: Бистин колхоз *койлу*. Колхозчылар *туралу*. Олор *малду*. Эркин атту болды.

Адалгыштардан кандый бир немези барын кёргюзер бюткен адын бюдюрин турган кожулталар *лу, лю, ду, дю, ту, тю* болор.

Юндю табышка ла *й, р*, тунгакка токтогон адалгыштардын кожултаты *лу, лю*, болор (*туралу, карлу, кирлю, койлу*).

Юнгюр тунгакка токтогон адалгыштарга кожулар кожултазы юнгюр ок тунгактан башталып *ду, дю* болор. (*малду, кийимдю*).

Туюк тунгакка токтогон адалгыштардын кожулталары туюк тунгактан башталып *ту, тю* болор (*ашту эттю*). Нелю? деп суракка кару болор.

1. Таскаду. Адалгыш сестёрдён *су, сю, зу, зю, лу, лю, ду, дю, зак, зек*, деп кожулталу бюткен ады бэр эрмектер бюдюрингер. Онон оны бичийле бюткен адын алдынан чийс тартып темдектегер.

§ 37. Обстоятельственный сестёрдён, бюткен ады бюдери

Обстоятельственный (неменин ёйин, аялгазын) кёргюзип турган сестёргё *гы, ги, кы, ки* деп кожулталар кошкондо, ёйди ле дьерин кёргюзип турган бюткен ады бюдип дьат.

Темдектезе: *Бюгюнги* кюн ишти баштаар. *Озогы* дьадын дьок болды. *Кышкы* кюн. *Кюски* кюндер дьедип келди.

А д ь а р у: Озочыл деп бюткен ады озо деп сёскё чыл деп кожулта ажыра бюдюп дьат.

Бистин колхоз озочыл.

Бистин дьуунда озочыл юренчиктерге премия бердилер.

2. Таскаду. Бу обстоятельственный сестёрдён бюдюп турган бюткен аттарлу эрмектер бичип алыгар.

§ 38 Дъандыра кебер глаголдордон бюткен, бюткен ады

Дъандыра кебер глаголдорго *чак, чек* деп кожулталар кожулганда кандый кылыгын кѣргюзип турган бюткен ады бюдюп дьат.

Темдектезе: Коркун—*коркунчак*, юркюн—*юркюнчек*.

§ 39. Кандый бир немени тюндештиречи бюткен ады

Кандый бир немени тюндештире кѣргюзечи бюткен ады, неменин тынын кѣргюзип турар.

Кандый бир предметле тюндештирилип турган предметтин ады, чыгытту кубулткышта туруп дьат. Онын кийинде дезе, тынын кѣргюзип турган бюткен ады турар.

Темдектезе: Ол уул менен **бийик**. Сенин адын менин адыманан дьакшы. Кас куштан дьаан. Бу чечек ол чечектен саргылтырым.

Кандый бир предметтин ончо предметтерден тынын кѣргюзер керегинде бюткен адынын алдында **Эн**, деп юзюкти ле **дезе** деп глаголды да тузальнып турар.

Темдектезе: Эн дьакшы ат. Юренчик дезе юренчик. Эн озо чыл колхоз. Ат дезе ат.

Кандый бир ённин тынын кѣргюзип турар бюткен адына **кап, сап, ап**, деп юзюктерди кошкондо качественный бюткен ады бюдюп дьат.

Темдектезе: кап-кара, сап-сары, кып-кызыл, ап-пагаш, кѣп-пѣгѣш.

Бу мындый бюткен аттардын ортозында тире тургузылып бичилер.

Онон башка кандый бир предметти тюндештирип турганда **дый, дий, тый, тий** деп кожулталар кошкондо, бир предметти бир предметке сынынча, дьаанынча, бюдюминче тюнейлештире кѣргюзип турган, бюткен ады бю ип дьат.

Юнгюр туюкка ол эмезе юндю табышка токтогон адалгыштардын тюнейлештирер бюткен ады кожулталары **дый, дий** болотон.

Темдектезе: *бука дый, кар дый, турадый, койон-дый, ёркѣ-дий, теке-дий, ёлѣн'-дий*

Тунгак туюкка токтогон адалгыштардын тюнейлежер бюткен ады кожулталары **тый-тий** болор.

Темдектезе: *кас-тый, куш-тый, таяк-тый, ёдюк-тий, кебис-тий, ётѣк-тий.*

База андый бир предмет сынынча бир предметке тюней кѣргюзилип турган бюткен ады **ча, чо, чѣ, че** деп кожулталар ажыра бюдери бар.

Адалгыштардын юндю табыштары кату болзо, олардын тюнейлежер бюткен кожулталары **ча, чо** болотон.

Темдектезе: *ат-ча, уй-ча, тыт-ча, тобого-чо, койон-чо, тон-чо.*

Юндю табыштары дымжак адалгыштардын тюнейлежер бюткен адынын кожулталары—*чѐ, че* болотон.

Темдектезе: *эргек-че, ирик-че, терек-че, элик-че, кѐл-чѐ, ѐпкѐ-чѐ, кѐс чѐ.*

1. Таскаду. Кѐчюрип бичиирде бюткен адыларын алдынаг чийю тартып салыгар.

1. Мен кюскюде кайын агаштардын ортозында отырдым. Тенери ак кѐѐшпѐк булутла дьябылып, эмезе булуттар ары бери кѐчюп, кенетийин кезик дьерлеринен килейе аязып, кюн керсю кѐстий дьяраштыра чалып турды. 2. Агаштардын баштарын тымык салкын араай согуп турды. 3. Кайындардын бюрлери эмеш куугара да берген болзо. дье бастыра кѐк кѐрюнип турды: каа дьяа дьерлерде дьяш чагал агаштар бастыра бойлоры кызыл, эмезе алтындый кюнге дьяркындалып турганы кѐрюнип турды. . . . 4. Мен бойымнын ийдимле калын аспак агаштар ортозыла ѐттим. Мен, ол куу ѐзѐктю, боро кѐк дьялбыракту аспак агашты дьякшызынып турганым дьок болуп турганымды билинип дьядым.

Тургенев «Тушташканы».

2 Таскаду. Адалгыштан бюткен, бюткен адыларды чыгара бичип алыгар.

Сен аюдый бѐкѐ эмтирин, тюлкюдий сюмелю эмтирин. Аэроплан там бийктеген сайын кичинектеп мюркютче кѐрюнип турар.

Колкючиле дьаткан албаты аргалу дьядынду болды. Ончозы малду, ашту, сююнчилю дьюрюмдю болды.

3. Таскаду. База ондый ок иш.

1. Бюгюнгѐ тюн дьярык эмтир. 2. Сен ол кижини сранай карындажындый бодоп дьядын. 3. Тенеринин кюзюртиндий табыш угулды. 4. Бистин дьерде учарлу суулар бар. 5. Кажыла колхозчы атту, уйлу айыл дьуртту болды. 6. Бистин дьерибис тайга ташту дьер. 7. Озогы кодьойымдар дьоктуларды сранай тыттын чѐбреезин сойгондый дьип туратан. 8. Дьяан городты тюнде кѐргѐндѐ, отторы сранай тенеринин дьялтызындый болот. 9. Куурай кышкада шуурганду дьер.

§ 40. Тоолор ады керегинде текши айтканы

Кандый неменин турган тоозын, ол эмезе ээчий тоозын айдып турган сѐстѐрди тоолоор алы деп айдатан.

Турган тоозын кѐргюзер тоолоор ады бир, эки, юч, тѐрт, беш, онондо ары болор. Олордын сурагы канча? деп болор. Айдарда олорды турган тоолор деп айдар. Ээчий тоозын кѐргюзер тоолор ады биринчи, экинчи, ючинчи, тѐртинчи, онон до ары. Олордын сурагы канчазынчы? деп болотон. Турган тоолор ээчий тоолор ады кандый ла предметтин тоозын кѐргюзип адалгыштарла кожо эрмекте колболу болор. (Эки тура, беш юренчик, мун салковой). Дье эрмектин ичинде кандый ла сѐскѐ дьяан камааны дьок то болуп турар. Бу мындый тужунда турган тоолор ады адалгыжы дьок айдылар (беш ючтен кѐп, он ло он дьирме.)

Оннон ашкан тоолорды ла дьюстерди эки башка бичиир.

Темдектезе: он бир, он беш, алты, дьети дьюс, юч дьюс.

Ондорды кёргюзип турган тоолорды дьаба бичиир. Темдектезе: төртөн, бежен, алтан, дьетен, сегизен, тогузан. Турган тоолу тоолор адына **нчы, нчи, ынчы, инчи деп** кожулталар кошкондо, ээчий тоолу тоолор ады бюдип дьат.

Турган тоолор ады юндю табышка токтогон болзо, ээчий тоолор ады болуп барар кожулталары **нчи, нчы** болор.

Темдектезе: жи-нчи, алты-нчы, дьети-нчи.

Туюк табышка токтогон тоолор ады ээчий тоолор ады болуп барар кожулталары **ынчи, инчи** болор.

Темдектезе: бир-инчи, алтан-ынчи.

Бу ёрө айдылган тоолор адынан ёскё, бис дробьтордын адын айдып дьадыбыс.

Айдар знаменательга болзо, экинчи кубулткыштын кожултазын алынган **юлю** деп сёс кожулар, числители десе бойын ээчий ючинчи дьюзюннин кожултазы кожулган **юлю** деп болушчы сёстю болор.

Темдектезе:

Тёс.	тогыстын эки юлюзи	дьюстин он эки юлюзи
Энч.	тогыстын эки юлюзи <i>нин</i>	дьюстин он эки юлюзи- <i>нин</i>
Бер.	тогыстын эки юлюзи- <i>не</i>	дьюстин он эки юлюзи- <i>не</i>
Кёс.	тогыстын эки юлюзи- <i>н</i>	дьюстин он эки юлюзин- <i>н</i>
Дьер.	тогыстын эки юлюзи- <i>нде</i>	дьюстин он эки юлюзи- <i>де</i>
Чыг.	тогыстын эки юлюзи- <i>нен</i>	дьюстин он эки юлюзи- <i>нен</i>

1. **Таскаду.** Бу тоолор адын сёслё бичигер: 11, 15, 17, 18, 50, 70, 500, 800.

2. **Таскаду.** Кёчюрп бичиирде, цифралардын ордына сёстёрлө бичигер.

1. Керегинен чыгып калган, черюдин Дубровский деп поручик Троекуровтын сранай дьуук айылдажы болгон. Ол 70 тын кижилу болгон.

2. Айылчылар ээзиле кожо ийттердин чуланына баргылады. Ондо 500 ажыра чичке дьюгюрюк ле дьоон бёкё ийттер, аш курсагы, неле немези дьеткил, бойлорынын ийт тилиле Кирил Петровичти элдем кижидеп мактап дьаткандар. 3. Залда 80 кижиге курсак ичер кыпка 50 дьашка дьеткен Антон Пафнутьич Спицин деп тешпек ёбёгён кирди. Мен билип дьадым. Дубровский Машадан 5 дьаш дьаан, ого 35 дьаш эмес 33 дьаш (П.).

3. **Таскаду.** Кёчюрп бичиирде цифраларын сёстёрлө солуп бичигер.

1. Карл Маркс 1819 дьылда майдын 5-чи кюнине Трир деп городто чыккан. 2. Карл Маркс 1842 дьылдын октябрь айында Рейнин газединин эн дьаан редакторы боло берди. 3. 1845 дьылда прустын башкарузынын некеп сураганы аайынча, Марксты революционер кижидеп Парижан бажыла ийип салгандар. Ол Бруссельге келип дьурттады.

1847 дьылдын дьазында, Маркс ла Энгельс „Коммунисттардын союзы“ деп дьажытту пропагандалу обществого биригип алып, ол обществонын, 1847 дь. ноябрьда Лондон деп городто экинчи съезд. дьуунында баштаны улус болуп, онын дьакыганы аайынча озор коммунист партиянын сьурекей атту чуулу 1848 дь. февраль айда чыккан, манифест бюдюрюп алдылар. 4. 1864-чи дьылда сентябрь айдын 2-чи кюнине Лондондо атту чуулу I-кы Интернационал тэзёлди. Онын ады „Ишмекчилердин телекей юстиндеги товариществозы“ деп адалды. 5. 1883 дь. март айдын 14-чи кюнине Маркс бойынын кресла отыргыжына отырганча араай дьажына уюктап калды.

СОЛУМАЛАР

§ 40. Солумаларды текши дьартап айтканы.

Адалгыштардын, бюткен аттардын, тоолор адынын ордына туратан эрмектин бёлюгүн солума деп айдатан.

Темдектезе: Туранын ары дьанынан автомобиль кёрюнди. Ол демонстрацияга балдар экелип дьаткан эмтир. Мында ол деген сёс **автомобиль** деп адалгыштын ордына туруп дьат.

Оромнон сьуреен дьаан табыш угулды. Ондый табыштан чочынкай кижиги сьуреен коркор. Мында ондый деген сёс **сьуреен дьаан** деген бюткен адынын ордына туруп дьат.

Кажыла юренчикке алты книгадан бердилер. Эки айга канча бичиктер кычырып салар керек? Мында канча деген сёс **алты** деген тоолор адынын ордына туруп дьат.

Бу берилген примерлерде солумалар анылу адалгыштарды, бюткен адын, тоолор адын солуп дьат. Дье ол ло солумалар ёскё эрмектерде ёскё дё адалгыштарды, бюткен адын, тоолор адын солуп турар.

Солумалар бойы-бойынын учуры аайынча мындый группаларга бёлюнип дьат:

1. **Дьюзюниин:** 1-кы дьюзюни — **мен**, 2-чи дьюзюни — **сен**, 3-чи дьюзюни **ол**.
2. **Энцилюзи:** онын, менин, сенин.
3. **Кёргюзюлюзи:** андый, анча, мынча. бу, ол, мындый.
4. **Сурактузы:** кем, не, кандый, кажызы, канчазы, канча.
5. **Дьартачылузы:** кажыла, ончозы, бойы, бастыразы.
6. **Дьарты дьогы:** кем де, не де, кандый да, ондый да, кажызы да.
7. **Токтодулузы:** кем де эмес, не де эмес, алдырбас, кем дьок, кандый да эмес.

Адалгыштарды ла ээчий тоолор адынын ордына турар солумалар кубулткыштар сайын кубулар. Эрмектин ичинде озор адаачы да, дьартачы да, ээчени де сёс болуп турар учурлу.

Темдектезе: Мен кычырып дьадым. Сен бичип дьадын. Ол гимнастика эдип дьат. Мында мен, сен, ол деген солумалар адачызы болуп дьат.

Бу тетрадь менин. Мында менин деген сёс эрмектин айдылганы болуп дьат.

Менин тетрадым дьылайды. Мында менин деген сёс эрмектин ээчени сёзи болуп дьат.

§ 41. Солумалардын кубулары.

Кубулткыштар сайын солумаларды кубултар алдында оларды бу мындый төрт бөлүккө бөлүп аларга керек:

1. Мен, сен, ол, кем.
2. Ондый, мындый.
3. Не, нени, канча, анча.
4. Бойы, менин, сенин, онын.

Онон ёскё солумалар темдектезе: ончо, бастыра, кем де, не де кубулткыштарга кубулбас болуп артып дьат.

1-кы группа солумалар: мен, сен, ол, кем

Кубулткыштар:	Дь. тоо	К. тоо	Дь. тоо	К. тоо	Дь. тоо	К. тоо
Тёс.	мен	бис	сен	слер	ол	олор
Энч.	ме-нин'	бис-тин'	сен-ин'	слер-дик'	о-нын'	олор-дын'
Бер.	ме-ге	бис-ке	се-ге	слер-ге	о-го	олор-го
Кёс.	ме-ни	бис-ти	се-ни	слер-ди	о-ны	олор-ды
Дьер.	мен-де	бис-те	сен-де	слер-де	о-ндо	олор-до
Чыг.	ме-нен'	бис-тен'	сен-нен'	слер-ден'	о-нон'	олор-дон'

Тёс.	кем	кемдер
Энч.	кем-нин	кемдер-дин
Бер.	кем-ге	кемдер-ге
Кёс.	кем-ди	кемдер-ди
Дьер.	кем-де	кемдер-де
Чыг.	кем-нен	кемдер-ден

2-чи группа: ондый, мындый

Кубулткыштары	Дь. тоо	К. тоо	Дь. тоо	К. тоо
Тёс.	ондый	ондыйлар	мындый	мындыйлар
Энч.	ондый-дын	ондыйлар-дын	мындый-дын	мындыйлар-дын
Бер.	ондый-га	ондыйлар-га	мындый-га	мындыйлар-га
Кёс.	ондый-ды	ондыйлар-ды	мындый-ды	мындыйлар-ды
Дьер.	ондый-да	ондыйлар-да	мындый-да	мындыйлар-да
Чыг.	ондый-дан	ондыйлар-дан	мындый-дан	мындыйлар-дан

3-чи группа: не, неме, канча, анча.

Кубулт-кыштары	Дь. тоо	К. тоо	Дь. тоо	К. тоо
Тёс.	<i>не</i>	<i>нелер</i>	<i>неме</i>	<i>немелер</i>
Энч.	<i>не-нин</i>	<i>нелер-дин</i>	<i>неме-нин</i>	<i>немелер-дин</i>
Бер.	<i>не-ге</i>	<i>нелер-ге</i>	<i>неме-ге</i>	<i>немелер-ге</i>
Кёс.	<i>не-ни</i>	<i>нелер-ди</i>	<i>неме-ни</i>	<i>немелер-ди</i>
Дьер.	<i>не-де</i>	<i>нелер-де</i>	<i>неме-де</i>	<i>немелер-де</i>
Чыг.	<i>не-ден</i>	<i>нелер-ден</i>	<i>неме-ден</i>	<i>немелер-ден</i>
Тёс.	<i>канча</i>	<i>канчалар</i>	<i>анча</i>	<i>анчалар</i>
Энч.	<i>канча-нын</i>	<i>канчалар-дын</i>	<i>анча-нын</i>	<i>анчалар-дын</i>
Бер.	<i>канча-га</i>	<i>канчалар-га</i>	<i>анча-га</i>	<i>анчалар-га</i>
Кёс.	<i>канча-ны</i>	<i>канчалар-ды</i>	<i>анча-ны</i>	<i>анчалар-ды</i>
Дьер.	<i>канча-да</i>	<i>канчалар-да</i>	<i>анча-да</i>	<i>анчалар-да</i>
Чыг.	<i>канча-дан</i>	<i>канчалар-дан</i>	<i>анча-дан</i>	<i>анчалар-дан</i>

4-чи группа: бойы

Тёс.	<i>бойы</i>	<i>бойлоры</i>
Энч.	<i>бойы-нын</i>	<i>бойлоры-нын</i>
Бер.	<i>бойы-на</i>	<i>бойлоры-на</i>
Кёс.	<i>бойы-н</i>	<i>бойлоры-н</i>
Дьер.	<i>бойы-нда</i>	<i>бойлоры-нда</i>
Чыг.	<i>бойы-нан</i>	<i>бойлоры-нан</i>

1. Таскаду. Солумаларды чыгара бичип алала, оморды группалар сайын бёлюп салыгар.

Солдаттардын кёбюзи крестьяндардан. Помещиктердин албатыны канайда кулданганын ла кулданып турганын кажыла крестьянин билер. Помещиктердин кючи незинде?

Помещиктерде ондоп миллион тоолу кыра дьер. Онын учун миллион тоолу крестьяндардын билелерине бир де неме артпай дьат, оморго дьныс ла кул болуп барарынан башка неме артпай дьат.

Качан помещиктер он миллион тоолу кыра дьер ээлеп турган тужунда, крестьяндарга кандый да дьайым болбос.

Помещиктердин ээлеп турган дьери бастыра албатынын болор керек. Государствонун бастыра дьери албатынын собственностьты болор керек. Дьердин ээзи болуп башкарары дьер-дьеринин крестьяндар ла батрактардын депутаттарынын соведи болор учурлу.

Бу мыны канайда колго алар. Бастыра Россияда кажыла деревнелерде, городтордогы чылап, ишмекчилер ле солдаттардын депутаттарынын совединдий, крестьяндар ла батрактардын депутаттарынын соведин тургузала тезеёр керек. Крестьяндар ла батрактар бойлоры бирикпес болзо, омор бойлоры бойынын керегин

колына албас болзо, оморды телекей юстинде кем де помещиктердин кыйынынан айрылып аларына болышпас, кем де оморды айрыбас.

Дьер-дьериндеги крестьяндар помещиктерден дьерди айрып, бойларынын колына тургуза алып, оны тюзаланып, кандыйла эжини буспай, кажыла дьеёжени юредеринен коруп, чеберлед аларына крестьяндарга солдаттар болыжар керек.

Ленин.

§ 42. Солумалардын чын бичиир эжизи.

1. Солумалар **Н** деген юнгюр туюкка токтогон болзо, энчилечи, беречи, кестечи, чыгутту кубутлкышта ол **Н** дьоголо берер.

Темдектезе: *Се-нен* меге бичик келген. *Ме-нен* сеге бичик барды ба?

2. Ол деген солуманын тес ады кубулткыштан башка кубулткыштардын ончозында **Л** деп туюк буква дьоголо берер.

Темдектезе: *Ол* дьакшы кижиди. *О-нын* эрмеги керсю. *О-го* ончо улус бюдюп дьат. *Улустар о-ны* сююп дьат. *О-ныла* учундажып турат. *Он-до* бичиктер бар. *О-нон* улус бичиктер алып дьат.

3. Дьарты дьок токтодулу солумалардын кожултазы башка бичилер.

Темдектезе: Биске кем де келди. Ондо не де туры, бюгюн не де болбос.

Дье ол ондый кожулталар солумалар сурак бюдюмдю эрмекте турза дьаба бичилер.

Темдектезе: Сен кемде болдын?

1. *Таскаду.* Тексте точкалардын ордына солумалар ла толтуруп кечюрюп бичип алыгар.

Керек эниргери болгон. Герасим суу керюп араай басып отырды. Кенетийин . . . дьиткектин ортозында . . . ненин де албаданып чыгып болбой дьатканы керюнди. Суунын дьаказына барала . . . бекейип керелё, канайыпта албаданып чыгып болбой дьаткан кара чоокыр кючюкти керюп алды . . . каткак, кючюк бастыра бойы сууга кееп калган, калтырап турды. Герасим . . . ийдичекти керюп турала, . . . бир колыла алып алала, койнына сугуп алала, айылы дьаар тюрген алтап басты. Ол . . . конюшняга барып салам экелеле, онон кухнядан сют . . . экелеле, оны . . . уур тоныла дьаап салды. Тонын араай ачала . . . саламнан тежеп береле сюдин орынга тургузып берди. Кеёркий кючюгеш бир юч неделелюле болгон: . . . кестери бу ла дьуукта ачылган, бир кези кичинек те болуп керюнип турган . . . сютти де ичип билбес, кезин дьумунып калтырап та турган. Герасим эки сабарыла бажын сютке тюртюрип ийди. Ийдичек кенетийин сранай ач немедий, ыркранып, тумаланып, тыркырап иче берди. Герасим . . . керюп турала, кенетийин каткырып ийди. Герасим . . . тюнюнеле берижип, оны уюктадып, кургада арчып турала, учы-учунда . . . уюктап калды.

Тургенев *„Муму“*.

2. *Таскаду*. Бу таскадунын ушундагы берилген сестёрдөн учуры келешкенче керектү солумаларын тургузыгар.

1. Миша тын сананды: билезинде иш эдетен улустары кичинек.—Дьяан дегени ижемчилюзи ле . . . болгон. 2. Ол . . . Сергей Карпихин деп бир дьяшка кичинек надбызын кёрёлө сююнди. 3. Дье Сережанын кичинегинен алдырбас, Миша . . . учун нени ле эдер. 4. Ташкентке льеделе ажанып аларыбыс. Сега ас болзо . . . бойымнын юлююмди берейин. Мега ачу болуп турган ба? . . . таарында десе айылдан экелген калаш бар: дьяжырага сананган. 5. Дье онон бергейин. Эмди менде . . . эки болчок калажым бар. Сенин ёдук салган таарын кайда? . . . дьерде ле артып калган туру не. 6. Нёкёр красноармеец . . . менин дьяныс деревнеден кожо барып дьяткан нёкёрим.

Неверов „Ташкент ашту город“.

Керектү сестёри: *мен, бойымнын, онын, бойынын, сенин, менин, ол, бу*.

3. *Таскаду*. Эрмектерди бичиирде капсуда турган де деп кожултны мен, сен, не, кем деп солыма башка бичиирин башка бичип, дьяба бичиирин дьяба бичигер.

1. Мен эртен тура андап чыгарымда мени кем (де) кёрбёди. 2. Андрей ёбёгён улустын ортозына базып келеле, кем (де) газет бар деп сурады. 3. Мен (де), сен (де) школдо юренип дьядыбыс. 4. Мен (де), сен (де) дьякшы книгалар бар. 5. Помещиктин кючи не (де) болгон? 6. Не (де) немени ончозын чеберлеп турганы дьякшы болор.

Г Л А Г О Л

§ 43. Глагол керегинде текши айтканы.

Глагол дегени—кандый бир предмет нени эдип турганын, эмезе ол предметтин бойыла не болуп турганын, эмезе ол предмет кандый аялгаду болуп дьятканын кёрюзип айдып турган эрмектин бёлюмези болуп дьят.

Кыскарта айтса глагол предмет нени эдип дьят, эмезе оныла не болуп дьятканын дьярттап дьяткан сёс болуп дьят (кычырып дьят, бичип дьят, уюктап дьят, дьунунып дьят, оодылып дьят).

Глаголдор ёйлёргё кубулып льят. Глаголдордын ёйлёри юч: тургуза ёй, ёткён ёй, келер ёй. Тургуза ёйдин глаголы предмет канайыпла турган тужунда кёрюп айткан болуп дьят (Юренчик бодолго бодоп дьят). Ёткён ёйдин глаголы кажы ла предметле алдында не болгонын айдып турган сёс болуп дьят. (Юренчик задачаны бодоп салды. Юренчик задача бододы. Келер ёйдин глаголы кажылаз предмет канайдатанын айдып турган сёс болуп дьят. (Юренчик задача бодоор. Юренчик задачаны бодоп салар).

Тургуза, келер, ёткён ёйдин глаголы дьюзюндерге кубулып дьят. Дьюзюндери юч болуп дьят: баштапкы дьюзюни деп глагол айдып турган кижиден болуп турган болзо айдатан (бодоп дьядым, учуп дьядым), экинчи дьюзюни дегени эрмектежип турган кижиден буюп турган болзо, айдатан (бодоп дьядын, учуп дья-

дын), ючюнчизи десе оны айдып турган кижиден де эмес, куучындажып турган кижиден де эмес, ондо дьок, дье онын керегинде куучын болуп турганын айдатап (бодоп дьат, учуп дьат).

Глаголдор ончозы тоо кожулталар кожулып кубулуп турар. (Дьяныс тоодо—сананып дьядым, учуп дьядым, санангам, учкам: кёп тоодо—сананып дьядыбыс, учуп дьядыбыс, сананганыбыс, учканыбыс).

Глагол ажыра кандый бир предметтин канайып, нени эдип турганын кёргюскен сёс, кандый бир предметке де кёчө берер. Ол глагол кёчюп туратан предметтер кёстөечи кубулткышта туратан.

Темдектезе: Колхозчы кыра сюрюп дьат. Колхозчы нени эдип дьат? **Сюрюп дьат** дегени глагол болуп дьат. **Кыра** дегени предметке кёчюп дьат.

Адучы мылтыкты алган. Адучынын алган дегени глагол, **мылтык** дегени предметке кёчюп дьат.

Предметке кёчөтөн, ол предметти кёстөечи кубулткышта тургузатан глаголдорды **КЕЧӨЙӨЧИ** деп айдатап. Ёскө глаголдорды **КЕЧПӨЙӨТӨН** деп айдар.

Глагол кандый бир эдилгенин (действиени) бюдюп калганын кёргюзип турар.

Глаголдын эдилгенин бюдип калган дьюзюн-дьююр (**аллым, алды, койды, койдым, келди, конды** оноң до ёскө) болушчы кебер глаголдорды тузаланып кёргюзип дьат.

Темдектезе: Ол задачаны **бодоп салды**. Мен книганы **кычырып койдым**. Адучы андап, **дьянып келди**.

Божогон ло божобогон эдилге эрмектин учурынан дьарт кёрюнип турар.

Темдектезе: Задачаны бодоп дьатты—глагол божогонун кёргюзюп турганы дьок.

Задачаны бодоп салды—божогон кебери бар.

Кыра сюрди—божогон кеберин кёргюспей дьат.

Кыраны сюрюп салды—божогон кебери бар.

Эдилгези божодо бюдюп калган глаголдорды божогон бюдюмдю деп айдар.

Эдилгези бюдюп божобогон глагол болзо, оны божобогон бюдюмдю деп айдатап.

1. *Таскаду*. Кычырала глаголдорун ончозын чыгара бичип алыгар.

Алтын кайзырыкту балык,
Кижини юниле эрмектенип,
Карган ёбөгөннөн дьяйнап сурады:
„Слер карган ёбөгөн,
Мени талайыма ойто божодыгар.
Мен бойымнын учун слерге,
Баалу неме берерим,
Керек ле деген неменди,
Кеминен ажыра да берерим“—деди.
Карган ёбөгөн одыс юч дьялга
Талайдан балыктап дьюреле,
Балык эрмектевенини уклаган учун,

Богоно сёеги борт эдип,
Алан кайкап турала,
Алтын кайзырыкту балыкты,
Талайга ойто божодып ийди.
Кийнинен ары бойынын
Килеген сёзин айдып турды:
„Кудай ла бар, алтын балыгаш,
Меге сенен неме керек дьок,
Ары ойто кёк талайга,
Барып табына дьюр“—деди.

Пушкин. „Балык ла балыкчы керегинде чёрчёк“.

§ 47. Болушчы кеберлю глаголдор.

Глаголдордын кийнинде турган дзакылта кеберлю глаголдор бойлорынын учурун дылыйтала, алдында турган глаголдордын учурыла айдылып дьат. Ондый глаголдор **болышчы кеберлю глаголдор** деп адалып дьат.

Темдектезе: Иштеп дьат, бичип отур, иштеп сал.

Глаголдордын онойып учурын дылыйтып, болушчы болуп баратан глаголдор мындый: *сал, тур, бер, кел, дьат, ий, кой, тюш, кон, калды, отур, дьюр*.

Бу мындый болушчы глаголдордон *дьат, тур, дьюр, отур* деген глаголдоры бойынын анылу турар дьери башту болгонь-ла ылгалып дьат. Олордын тузаланары мындый учурында болотон:

Дьат деген болушчы кеберлю глаголды тузаланатаны, качан эдилге тургуза ёйлё болуп дьаткан, дье божогон кебери дьок, онон до ары улалатан эдилгени айдар тужунда тузаланар.

Темдектезе: Иштеп *дьат*, келип *дьат*, барып *дьат*.

Тур деген болушчы кеберлю глаголды тузаланатаны, качан эдилге тургуза ёйлё болуп дьаткан да эмезе келер де ёйдё болотон бололо, оны дьаныс дьерге туруп алып, юзюги дьок бюдюретен эдип дьакып турган тужунда болотон. (Сен агашты кезип тур. Бу малтаны тудунып тур).

Отур деген болушчы кеберлю глаголды тузаланатаны качан кандый бир немени бюдюрп турган кижиге отурып алып иштеп отырзын деп дьакылта берип турган тужунда болотон. Сен агашты дьонуп отур. Бу кижини кёрюп отур).

Дьюр деген болушчы кеберлю глаголды тузаланатаны, качан бир кижиге кандый бир немени торт таштабай, юзюктелип те болзо бюдюрп турарын дьакып турган тужунда болотон. (Сен бу кийимди кийип дьюр. Иштеген дьалынды алып дьюр).

Бу *дьат, тур, отур, дьюр*, деген анылу тёрт бюдюм болушчы кеберлю глаголдор, база адалгыштар чылап ок дьюзюн ле тоо кожулталар алынып дьат (иштеп дьадым, иштеп дьадыбыс, кёрюп турым, кёрюп турубьс, кёрюп отурым, кёрюп отырыбыс, дьуун дьюрюм, дьууп дьюрюбис).

§ 45 Тегин тэзэгёлю, составной ло колбоолу глаголдор.

Ойрот тилинде тегин тэзэгёлю, биригип бюткен — составной ло колбоолу глаголдор бар болуп дьат.

Тегин тэзэгёлю глагол деп айдып турганыбыс, олоор кандый бир эдилгени кыскарта дьарттап айдып салганы болор.

Темдектезе: (*барды, бардым, келди, кычырды*). Иван барды. Мен бардым. Олоор келдилер. Миша книга кычырды.

Дье онон башка тегин кебер глагол база бир сёслё колболуп бир эдилгени дьарттап турганы бар. Ондый глаголдорды биригип бюткен—составной глагол деп айдып дьадыбыс.

Темдектезе: **Мобилизовать этти.** Бу мында *этти* деген глагол *мобилизовать* деп сёсти дьарттаарга бичип дьат. Адучы *сууга тюшти*. Бу эрмекте *тюшти* деген сёс кайдаар тюшкенин дьарттаарга *сууга* деп сёсле колболуп дьат. Онон башка бу биригип—составной кеберлю болуп турган глаголдордон башка, дье ого дьюзюндеш бир эдилгени база эки глагол биригип дьарттап турган колболу глагол бар. Ол ондый глагол кёп дьанында бир ёйде эки керек бюдюрзин деген аайлу дьякып турат.

Темдектезе: Кюрдеш, книганы *алып кел*. Бу эрмекте книганы алала эжелетен болуп дьат. Нёкёрим *барып келди*. Бу эрмекте барала, ойто келетенин дьарттап дьат.

1. Таскаду. Тегин глаголду беш эрмек, составной глаголду беш эрмек, колболу глаголду база беш эрмек сананып таап бичигер.

§ 46. Адалгыш сёстён бюткен дьякылта кеберлю глаголдор.

Бистин ойрот тилиндеги адалгыш сёстёрдён дьякылта кеберлю глаголдор бюдюп дьат. Адалгышты дьякылта кеберлю глагол эдип кубултарынын кожулталары: *ла, ло, ле, лё, та, то, те, тё, да, до, де, дё* болор.

Бу ёрёги айдылган адалгыштан дьякылта кеберлю глагол бюдюретен кожулталардын *ла, ло, ле, лё*, дегендери юндю табышка токтогон адалгыштарга кожулар: *така—такала, тобого—тобоголо, бийе—бийеле, ёркё—ёркёлё*.

Бу кожулталардын *та, то, те, тё* дегендери тунгак туюкка токтогон адалгыштарга кожулар: *бычак—бычакта, ок—окто, кеп—кепте, ёч—ёчтё*.

Кожулталардын *да, до, де, дё* дегени юнгюр туюкка токтогон адалгыштарга кожулар: *ан'—ан'да, кожон'—кожон'до, кедь-им—кедьимде, ёлён'—ёлён'дё*.

Бюткен адынан бюткен дьякылта кеберлю глаголдор.

а) Бюткен адынан дьякылта кеберлю глаголдор бюдюретен кожулталар ол ло адалгыштан дьякылта кеберлю глаголдор бюдюретен кожулталардын *ла, да, до, та* деп кожулталары болор.

Темдектезе: *дьякшы—дьякшыла, дьяман—дьяманда, дьосн—дьосндо, ак—акта*.

б) Предметтин ёнин кёргюзип турган бюткен адынан *ар, ер, р*, кожулталар ажыра база дыакылта кеберлю глаголдор буюп дьат.

Темдектезе: *ак—агар, кёк—кёгёр, боро—борор*. Бу айдылган кожулталардын *ар, ер*, дегени тунгак туюкка токтогон бюткен адына кожулар *р* деген кожулта дезе, юндю табышка токтогон бюткен адына кожулар. Ёлён *дыажара* берди. Теңери *кёгөрё* аяза берди. Менин кийимим тоозынга *бороро* берди.

в) Бу ёрё дыакылта кеберлю глаголдор буюдөр керегинде айдылганынан башка адалгыштарга ла бюткен адына *а, о*, деп улантылар кожулза, мындый дыакылта кеберлю глаголдор болор.

Темдектезе: *дыабыс—дыабыза ат—ада, от—одо*.

Бу адалгыштардын ла бюткен аттардын учында тунгак туюк турала, юндю табыш кожулта кожулып барган учун, ол тунгак туюгы юнгюр эжерине солуна берген болуп дьат.

Онон ёскё *ойын, мойын* деп адалгыштар дыакылта кеберлю глаголдорды база буюрюп дьат. Дье олор качан дыакылта кеберлю глагол боло бергенде **Ы** буквазын торт дьылытып дьат.

Темдектезе: *ойын—ойно, мойын—мойно*.

§ 47. Глаголдордон глаголдор буюдери ле олорды чын бичири

Дыакылта кеберлю глаголго анылу кожулталар кошкондо, залоговий кебер глаголдор, буюп дьат. Ол залоговий кебер глаголдор мындый төрт бёлюкке бёлюнип дьат. Страдательный залог, дыакару залог, ёмё залог, дыандыра залог.

а) Страдательный залог буюдери.

Дыакылта кеберлю глагол, онын буюми кижинин акту бойына кёчюп турган болзо, оны страдательный залог деп айдатан.

Дыакылта кеберлю глаголго *л, ыл, ул, ил, юл* деп кожулталар кошкондо, страдательный кебер залог буюдөр.

Темдектезе: *юре—юрел, ач—ачыл, ур—урул, чеч—чечил, юр—юрюл*.

Дыакылта кеберлю глагол юндю табышка токтоп турган болзо, страдательный кебер залогтын кожултазы **Л** болор (*оро—орол, тара—тарал*).

Дыакылта кеберлю глагол тунгак табышка токтойло, глаголдын тезёгёзинин юндю табыжы кату болзо, кожулталары *ул, ыл* болор (*кыр—кырыл, бур—бурул*). Дье глаголдын юндю табыжы дымжак болзо, кожулталары *ил, юл* болор (*эт—эдил, бюк—бюгюл*).

б) Дыакару залогтын буюдери.

Дыакылта кеберлю глагол, экинчи кижини ючинчи кижини ажыра иштетсин деп дыакып турган глаголды дыакару кебер залог деп айдып дыадыбыс. Дыакылта кебер глаголго *т, тыр, тир, дыр, дир* кожулта кошкондо дыакару кебер залог буюп дьат.

Темдектезе: *ойно—ойног, айт—айттыр, ич—ичтир, ал—алдыр, кёр—кёрдир.*

Дьякылта кеберлю глагол юндю табышка токтогон болзо, дьякару кебер глаголдын кожылтазы *т* болор (*уюкта—уюктат, бичи—бичит, бодо—бодот*).

Дьякылта кеберлю глагол туюк тунгакка токтоп турган болзо, дьякару кебер залогтын кожултазы *тыр, тир* болор (*эт—эттир, ук—уктыр, мёрёйлёш—мёрёйлёштир*).

Дьякылта кеберлю глагол юнгюр тунгакка токтогон болзо, дьякару кебер залогтын кожултазы *дыр, дир* болор (*ал—алдыр, кёр—кёрдир, кийин—кийиндир*).

А дьяру: бу эжиге, юндю табышка токтогон дьякылта кеберлю дь и деген глагол кирип дьат (*дыи—дыидир*).

Онон башка *ус, юс, гус, гюс* деп кожулталар кошкондо, базала дьякару кебер залогтор бюдюп дьат (*ук—угус, тур—тургус, кёр—кёргус*).

А дьяру: Бу дьякару кебер залогтон эки кат дьякару залог бюдери бар болотон.

Темдектезе: *ук — угустыр, тур — тургустыр, кёр — кёргю. тир.*

в) Ёмё кеберлю залогтын' бюдери.

Дьякылта кеберлю глагол оны бюдюрип турган кижин база бир кижиле кожо бюдюретен болзо, оны ёмё кеберлю залог деп айдатан. Дьякылта кеберлю глаголдорго *ш, аш, ыш, иш, юш* деп кожулталар кошкондо, ёмё кеберлю залогтор бюдюп дьат (*ада—адыш, ат—адыш, кир—кириш, тур—туруш, кёр—кёрюш*).

Дьякылта кеберлю глагол юндю табышка токтоп турган болзо, ёмё кеберлю залогтын кожултазы *Ш* болор. (*Одо—одош, ёмёлё—ёмёлёш*).

Дьякылта кеберлю глагол тунгак табышка токтогон болосо, тазылында юндю табыштары кату болзо, ёмё кеберлю залогко кечёр кожултазы *ыш, уш* болор (*ат—адыш, кыр—кырыш, ур—уруш*). Дье дьякылта кеберлю глаголдын тазылында юндю табыштары дымжак болзо, кожултазы *иш, юш* болор (*кир—кириш, юр—юрюш*).

г) Дьяндыра кебер залогтын' бюдери.

Дьякылта кеберлю глагол оны бюдюрюп турган кижиге кечюп турган болзо, оны дьяндыра кеберлю залог деп айдатан. Дьякылта кеберлю глаголго *н, ын, ун, ин, юн* деп кожулта кошкондо, дьяндыра кеберлю залог бюдюп дьат. (*Иште—иштен, кыр—кырын, дыун—дыунун, шир—ширин, кёр—кёрюн*).

Дьякылта кеберлю глагол юндю табышка токтоп турган болзо, кожултазы *н* болор. (*Тара—таран, чеберле—чеберлен*).

Дьякылта кеберлю глагол тунгак табышка токтоп турган болзо, глаголдын тездинде кату юндю табыштар болзо, кожулталары *ын, ун* болор. (*Ур—урун*).

§ 48 Токтодулу дыакылта кеберлю глаголдор, олардын чын бичиир эжизи.

Эдилгени токтодып дыакып турган болзо, оны токтодулу кебер глагол деп айдар.

Темдектезе: Дьоннын дьеёжезин *юребе*. Бичикке юренерине *дыалкуурба*. Атты дыаман *тутпа*. Кулакты колхозко *кийдирбе*.

Глаголдын тэзэгэзи юндю табышка, эмезе юнгюр туюктарга токтогон болзо, токтодулу дыакылта кеберлю глаголдордын кожулталары мындый болор: *ба, бе, бо, бё*.

- Темдектезе:
1. Бар-*ба*, тара-*ба*, кары-*ба*.
 2. Токто-*бо*, окто-*бо*, кодор-*бо*.
 3. Оот-*по*, сок-*по*, токтот-*по*.
 4. Кёр-*бё*, дьёлён-*бё*.

Глаголдын тэзэгэзи тунгак туюктарга токтогон болзо, токтодулу дыакылта кеберлю глаголдын кожултазы *па, пе, по, пё* болор.

- Темдектезе:
1. Айт-*па*, кус-*па*, ач-*па*.
 2. Ич-*пе*, тап-*па*.
 3. Оот-*по*, сок-*по*.
 4. Сёк-*пё*, тёк-*пё*.

Олор колболу болуп турган глаголло кожо бичилер.

Глаголдын тэзэгэзинде юндю табыштары *а, у, ы*, болзо, токтодулу кеберге кечёр кожулталарында *а* деп юндю табыш болор. (*Ач-па, тур-ба, кыр-ба*).

Глаголдын тэзэгэзинде юндю табыжы *ю, е*, болзо, токтодулу кеберге кечёр кожулталарынын юндю табыштары *е* болор учурлу (*мир-бе, кёкю-бе*).

Глаголдын тэзэгэзинде юндю табыштары *о, ё*, болзо, токтодулу кеберге кечёр кожулталарынын юндю табыштары ол ло бойлоры болор (*токто-бё, ёл-бё*).

Глаголдын тэзэгэзи юндю табыштарга ол эмезе дьарт туюктарга токтогон болзо, токтодулу кожулта юнгюр туюктан башталар (*айда-ба, кел-бе, тур-ба, юре-бе*).

Глаголдордын тэзэгэзи тунгак туюкка токтогон болзо, токтодулу кожулта тунгак туюктан башталар (*дыс па, тут-па, кёрюс-пе, ёт-пё*).

Токтодулу дыакылта кеберлю глагол дьюзюннин кожулталарыла кубулуп турар. Олордын кубулары дыакылта кеберлю глагол аайынча болотон.

Темдектезе:

Дь. тоо	К. тоо
1 дь. кёрбё- <i>йин</i>	кёрбё- <i>йли</i>
2 дь. кёрбё- <i>зён</i>	кёрбё- <i>гёр</i>
3 дь. кёрбё- <i>зин</i>	кёрбё- <i>зиндер</i>
1 дь. айтпа- <i>йын</i>	айтпа- <i>йлы</i>
2 дь. айтпа- <i>зан</i>	айтпа- <i>гар</i>
3 дь. айтпа- <i>зын</i>	айтпа- <i>зындар</i>

Токтодулу дьякылта кеберлю глагол дьюзюннин кожулталарынан ёскё, тургуза, келер, ёткён ёйгё кубулып дьат.

Темдектезе:

	Дь. тоо	К. тоо
Тургуза ёй	1 дь. Мен иштебей дьадым.	Бис иштебей дьадыбыс.
	2 дь. Сен иштебей дьадын.	Слер иштебей дьадыгар.
	3 дь. Ол иштебей дьат.	Олор иштебей дьадылар (дьат)
Ёткён ёй	1 дь. Мен иштебедим.	Бис иштебедибис.
	2 дь. Сен иштебедин.	Слер иштебедигер.
	3 дь. Ол иштебеди.	Олор иштебедилер (иштебеди).
Келер ёй	1 дь. Мен иштебессим.	Бис иштебессибис.
	2 дь. Сен иштебессин.	Слер иштебессигер.
	3 дь. Ол иштебес.	Олор иштебестер (иштебес).

Глаголдордын ёйлёри

§ 49. Тургуза ёйдин глаголдоры ла оlorды кеберни аайынча тuzаланары.

Тургуза ёйдин глаголы кандый бир предметле тургуза ёйдёне болуп турганын кёргюзип турганда айдылатан.

Темдектезе: Адучы мылтык **октоп дьат.** Юренчик бичик **бичип дьат.**

Тургуза ёй эки учурлу болуп дьат. Онын темдектеп дьартайтаны:

1. Тургуза ла ёдип дьаткан керекти айдар;
2. Дьяантайын болуп тураачы керекти айдар.

Темдектезе: Бюгюн кюн дьаркынду чалып дьат. Бу эрмекте бюгюн ле болуп дьаткан керекти айдып дьат. Кюн тюште чалып дьат. Бу эрмекте дезе, дьяантайын болуп турган керекти айдып дьат.

Агаш суу дьяказынан ураак агып дьат. Бу эрмекте тургуза ёдип дьаткан керекти айдып дьат.

Агаш суула агып дьат. Бу эрмекте дьяантайын болотон керекти айдып дьат.

Тургуза ёйдин глаголдоры дьюзюн кожылталарла мынайда кубулуп дьат:

Дь. тоо	К. тоо
1. Бичип дьадым	1. Бичип дьадыбыс
2. Бичип дьадын	2. Бичип дьадыгар
3. Бичип дьады	3. Бичип дьадылар

1. Таскаду. Тургуза ёйдин глаголдордон энг озо тургуза ёдюч дьаткан керекти айдып турганын, оной дьаантайын болуп турганын дьарттап турганын чыгара бичип алыгар.

1. Тандакталып тан келген,
Тамырланып кюн чыгат.
Арка дьерде кююк эдет,
Айыл сайын ыш чыгат.
Дояркалар уй саайт.
2. Кою быдыраш булут ёткюре,
Дьаркынду ай чыгып дьады.
Сарыталу сары чёлди,
Дьарыдып туры дьайнадулу
Кюзюнизи дьаныс аай шынырап,
Чаптыктана табыштанат.
Шыралталу кыштын дьолыла
Дьегюлю юч ат барып дьат.
Ямщиктин узун кожоньнан
Кандыйда төрёл неме угулат...
Дьалтаныбыстын дьыргалы ошкоч,
Карарган турада от кёрюнбейт.
Дьыш ла кар удур туштайт.
Дьаныс ла чоокыр—чакырым столбозы,
Дьаантайын мында туштажат.

Пушкин.

Ойрот тилинде тургуза ёйдин глаголынан башка тургуза ла келер ёйдин глаголдоры бар болуп дьат.

Темдектезе: Мен ойнайдым. Сен кожондойзын. Ол кычырат.

Тургуза—келер ёйдин глаголдоры дьюзюн ле тоого кубулып турар.

Тегин кеберлюзи.

	Дь. тоо	К. тоо
I-кы дьюзюн	Мёрёйлёжөдим	Мёрёйлёжөдибис
II-чи "	Мёрёйлёжөдин	Мёрёйлёжөдигер
III-чи "	Мёрёйлёжөт	Мёрёйлёжөдилер (Мерейлеш)

	Дь. тоо	К. тоо
I кы дьюзюн	Сатпассым	Сатпассыбыс
II чи "	Сатпассын	Сатпассыгар
III-чи "	Сатпас	Сатпастар

2. *Таскаду.* Бу эрмектерди кычырып, оной дьёпсинер кеберлю тургуза, келер ёйдин глаголдордон эн озо дьаныс тоолузын, онын кийинде кёл тоолузын чыгара бичип алыгар.

1. Мен эртен город дьаар атанадым. Ого барала колхозко кеё ректю немелер аладым. 2. Колхозчылар бойы бойлорын мёрёйге кычырадылар. 3. Сен ненин учун иштен мойножодын? Ол дез-иштен мойношпойт. 4. Мен кожондойдым. 5. Кызы Черю советский границины корулайт. 6. Мен ючюнчи беш дьылдыктын экинячи дьылында чыгарган заемна бичидедим. 7. Сен физкультурага юренип туразын ба деп, менен некёрим сурады. 8. Олор малды кичееп ёскюрет. 9. Мен малдын дьаш балазын дьюс про-екнтке корулайдым.

3. *Таскаду.* Бу дьакылта кеберлю глаголдорды эн озо дьёпсинер кеберлю тургуза, келер ёйдин глаголы эдигер, онын кийинде дезе ол ло глаголдорды дьёпсинбес кеберлю эдигер.

Ойно, бичи, куучында, анда, уюкта, кир, кёр, ук, тут, кел, тап.

§ 50. Ёткён ёйдин глаголы

Ёткён ёйдин глаголы дьакылта кеберлю глаголдон бюдюп дьат, Ёткён ёйдин глаголы предметле ёткён ёйдё кандый болгонун айды дьат.

Темдентезе: *тут—тутты, ук—укты, ал—алды, кир—кирди-ич—ичти.*

Глаголдын' тезёгёзи юндю табышка ол эмезе юнгюр туюкка ток, төгон болзо, ёткён ёйдин' божогон глаголын бюдюрерге, тезёгёгё *ды, дв,* деп кожулталар кожотон (*отурды, уюктады, келди, бичиди, тутты ичти, кечти*).

Глаголдын' тезёгёзи туюк тунгакка токтогон болзо, ёткён ёйдин' божобогон кебер глаголын бюдюрерге, тезёгёгё *ты, ти* деп кожулталар кожотон (*басты, бусты, мёрёйлёшти, атты, кесты*).

Глаголдын' тезёгёзи *т* туюкка токтогон болзо, ёткён ёйгё кечёр тужунда кожултазы база *т* туюктан' башталатан (*атты, тутты, бютти*).

Глаголдын' юндю табыштары кату юндю болзо, ёткён ёйдин' кожултазынын' юндю табыштары база кату юндю болор, сёстин' тёзинин' юндю табыжы дьымжак болзо, кожултанын' да юндю табыжы дьымжак юндю болор.

А д ь а р у: Ёткён ёйдин глаголынын ордына дьайылчаак сёстёр эрмек куучында айдылып дьат.

Ол сёстёр мындый: **барган, келген, баскан** онон до ёскё.
Эрмекте озо ёткён керекти куучындаганда келер ёйдин сёзин айдатан.

Темдектезе: Колкючиле дьаткан албаты каан дьаны тужында дьайым дьюрюм кёрбёйтён. Кааннын дьаны олорды тюредетен, камчылайтан, кыйнайтан болгон.

Ёткён ёйдин божобогон токтодулу глаголын бюдюрерге, токтодулу кожултага улай ёткён ёйдин кожултазын кожотон (*бютпей-ди, келбе-ди, бюдюрбе-ди, барба-ды, дьанба-ды*).

Ёткён ёйдин глаголы дьюзюн тоо кожулталарыла кубулып турар (Мен келди-**м**, сен келди-**н**, ол келди, бис келди-**бис**, слер келди-**гер**, олор келди **лер**, мен бютпей салды-**м**, сен бютпей салды **н**, ол бютпей салды, бис бютпеди-**бис**, слер бютпеди **гер**, олор бютпеди-**лер**).

Ёткён ёйдин глаголдорынын ючинчи дьюзюни кёп тоо кожулталу болуп дьат (*ат, уй, кой* суу ичерге бардылар Мергендючи эр улустар ла мергендючи юй улустар дьуун эдип дьадылар. Ким ла Ойрот бичикке дьакшы юренер керегинде мёрёйлёштилер).

Дье предметтин ле дьюзюннин тоозын кёргюзюп салган болзо, кёп тоо кожулта кожулбай бичилер. (Юч кижиде келди. Он колхозчы ишке чыкты).

1. Таскаду. Ёткён ёйдин божобогон кебер глаголдорун чыгара бичип алар.

Энези бажын кекиди. Доктор оок тюрген алтамла дьюре берди. Егор бажын бюркенип, кёзин дьумган бойынча тым дьада берди, онын колынын сабарлары арайын кыймыктанып дьатты. Кичинек комнатанын ак стенелеринен кургак соок дьайылып, эрикчендю болуп турды. Дьаан кёзнёктён липа агаштын быдыраш баштары кёрюп турды, боромтык тоозынду тытта дьарык сары темдектер билдирип, кюстин келип дьатканы билдирип турды.

— Ёлюм меге араай келип дьат... --кююн кюч-дьок кыймыктабай, кёзин ачпай Егор куучындады.--Ого мен баяла ачу эмес турым— ондый тыны бек уул болгон турым...

— Сен унчукпаган болзон, Егор Иванович! — деп, энези онын колын сыймап арайын айтты.

—Сақып ал, унчукпай барарым...

Тыныжы буулып, сёсти араайдан ла айдып, бойынын куучынын угуп болуп албай турганыла юзюктелдире куучындады.

М. Горький „Эне“

2. *Таскаду*. Кёчүрүп бичигер. Точкалардын ордына керектү букваларын тургузыгар.

Ачап байдын дьуртынан
 Арга дьокто сюрдирт . . . и
 Ада энезине келеле,
 Акту дьерге арбат . . . ы.
 Бай кайнынын дьуртынан:
 „Бар ары“ — деп сюрдирт . . . и
 Бойынын ада энезине,
 База такып арбат . . . ы.

Арбачы дьокту кёёркийге,
 Ачу корон кёптё . . . и
 Айландыра тёрөгөндөринен,
 Адааркаар кижидьок бол . . . ы
 Кёркий бойы Арбачы
 Кёстин дьажын кёп тёкти.
 Кёп калыктын ортодо,
 Кёрёр кижичыкпа . . . ы.

Кучияк.

3. *Таскаду*. Кёчүрүп бичиирде тирениң ордына керектү буквазын тургузыгар.

Церкве турган акка чык—ылар. Ол акта церквени айландыра церквенин аградазында кёп улус отыр—ылар. Кезиги бут бажында тур—ы. Ол ондо беш дьюс крелю дьаш ёскюрюм, санааркаган юй улус ла балдар бол—ы. Ол улус ончозы кыймырап, нениде сакыгандый баштарын кёдирип айландыра кёрюп тур—ылар. Гудок мустап, улыстын куучындажып турган табыжын туй ал—ы. Улус каймыгыш—ылар, отыргандары тур—ылар. Бир минутка тым боло бер—и. Улус белетинип тур—ы. Кёп улустын чырайы кугар—ы.

М. Горький.

Ойрот тилинде ёткён ёйдён башка, тургуза-ёткён ёйдин глаголы бар болуп дьат.

Темдектезе: мен кече городко **баргам**. Мен кино **кёргөнүм**. Тургуза-ёткён ёйдин глаголы дьюзиндерге ле тоого кубулып турар.

Темдектезе:

Тегин кебери.

	Дь. тоо	К. тоо
1-кы дь.	келгеним келгем	келгенибис келгеник
2-чи дь.	келгенин	келгенигер
3-чи дь.	келген	келгендер олор келген

Дьёпсинбес кебери.

	Дь. тоо	К. тоо
1-кы дь.	келбегеним келбегем	келбегенибис келбегеник
2-чи дь.	келбегенин	келбегенигер
3-чи дь.	келбеген	келбегендер олор келбеген

Дьакылта кеберлю глагол *а, е, о, ё, ы, и, ю, у*, деген юндю табыштарга токтогон болзо, келер ёйдин' кожултазында ол ло юндю табыштары кыйыш дьок туратан.

- Темдектезе:
1. А—анда-*ар*, амада-*ар*;
 2. Е—неке-*ер*, энде-*ер*;
 3. О—токто-*ор*, коско-*ор*;
 4. Ё—кёктё-*ёр*, ёмёлё-*ёр*;
 5. И—бичи-*ир*, дьи-*ир*;
 6. Ы—коры-*ыр*, талкы-*ыр*;
 7. У—утку-*ур*; 8. Ю—юркю-*юр*.

2. *Таскаду*. Кёчюрюп бичирде, божоткон букваларын таап бичип салыгар.

а) Нёкёрлёримди ончозын мёрёй ажыра тартып ал-ым. Кандыйла малды *чеберле-р* учурлу. Мен Кызыл Черюге барып дьуу керегинде юрен-им. Бис эртен нёкёримле кожо киного *бар-р* болдыбыс.

б) Мен эртен дьеримнен келген письмого каруун *ий-рим*. Анчы ёйинде *ан'д-ар керек*.

в) Сен аймакка *бар-рын'ба?* Эе мен ондо барып иште-р; кижн.

Келер ёйдин' глаголында экинчи кебер келетен ёйдин' глаголы бар болуп дьат. Олор база дьюзюн, тоо кожулталары кожулып, кубулып турар.

Темдектезе:

Тегин кебери.

	Дь. тоо	К. тоо
1 дь.	келетеним келетем	келетенибис келетеник
2 дь.	келетенин	келетенигер
3 дь.	келетен	келетендер (олор келетен)

Дьёпсинбес кебери.

	Дь. тоо	К. тоо
1 дь.	укпайтаным укпайтам	укпайтаныбыс укпайтанык
2 дь.	укпайтанын	укпайтаныгар
3 дь.	укпайтан	укпайтандар (олор укпайтан)

3. *Таскаду*. Келетен ёйдин' экинчи кебер глаголдорлу эрмектер бичип алыгар.

§ 52. Дьарты дьок кебер глагол.

Кандый бир предметке де адактап айтпаган, ёйин де айтпаган глаголды айтканда, дьарты дьок кеберлю глаголды эрмекке тартатан.

Келетен ёйдин глаголында *га, ге, гё, го* деген кожулталар кошкондо, дьарты дьок кеберлю глагол бюджет дьат. Дьарты дьок кеберлю глаголдордын кийнинде **туру, дьат** деп болушчы глагол турар.

Темдектезе: Кичеер-*ге* дьат, кёрёр-*гё* туру, токтоор-*го* туру, сакыыр-*га* дьат, турар-*га* дьат, иштеер-*ге* туру, алтаар *га* дьат.

Дьарты дьок глаголдордын болушчы глаголдоры дьюзюн тоо, кожулталарыла кубулуп турар (иштеерге дьадым, иштеерге дьадыбыс, иштеерге дьадыгар).

Глаголдордын тёзёгёзинде *а, о, е, ё* бар болзо, дьарты дьок кеберлю глаголдордын кожултазында ол юндер бар ок болор.

- Темдектезе:** 1. *а*—дьян-*ар-га*, кыр-*ар-га*, суула-*ар-га*;
2. *е*—ед-*ер-ге*, кел-*ер-ге*, дьед *ер-ге*;
3. *о*—токто-*ор-го*, коско-*ор-го*, той-*ор-го*;
4. *ё*—кёр-*ёр-гё*, тёзё-*ёр-гё*, тёлё-*ёр-гё*.

1. Таскаду. Кёчюрп бичиирде, дьарты дьок глаголдорды чийюле темдектез алыгар.

1. Колхозтын анчылары андап барарга шыйдынды. 2. Малдаг алар кирелтени элбедерге, малдын кийнинен тын кичееп кёрёргё керек. 3. Билерге бир сёс, билбеске мун сёс. 4. Кёппёгёш дьакшы ёлён эдип аларга, ёлёнди эртелеп чабарга керек. 5. Мен бу кюн дьуунда доклад эдерге турым деп, председатель куучындады. 6. Мандылай ёбёгён городко дьедерге сюреем албаданды. 7. Колхоз дьылу кажаган эдерге агаш тартып алды.

2. Таскаду. Кёчюрп бичиирде, кажы эрмектин ичиндеги дьарты дьок кеберлю глаголдын кийнине запятой тургузатан, оны тургузып салыгар.

1. Менин нёкёрлёрим экскурсияга барарга белетендилер. 2. Анчылар андап барарга юч конок кирелю шыйдындылар. 3. Дьараш чечектю ёлёнди кезерге дьазалду чалгыны колго алды. 4. Колхозчылар ап кезерге бардылар. 5. Сен мылтык адарга юренип алдын ба? 6. Анчы меесте турган эликти адарга кырлан ажыра ёнёлёп келди. 7. Малды ардак тударга качанда болзо кажаган керек.

§ 53 Молдьюлу кебер глагол.

Кандый бир эдилге база бир эдилгеден камаанду бюджетенин дьарттап турган сёсти, молдьюлу кебер глагол деп айдып дьадыбыс.

Молдьюлу кебер глаголдордын бюджетери мындый: глаголдын тазылына *за (са), зе (се), зо (со), зё (сё)*, деген кожулталарды кошкондо, молдьюлу кебер глагол бюджет дьат.

Темдектезе: Кюн чыгар *болзо*, дылый берер.

Кюн *ашса*, соой берер.

Мёрёй ажыра *иштезе*, иш дыйгыр барар.

Ашты машинала *соксо*, аш тюрген согулар.

Атты кичееп азыраар *болзо*, ат бекё болор.

Малды кичееп *кёрбёзё*, мал ёскюрип болбос.

Молдьюлу кебер глаголдор ёткён келер ёйдё айдылып турар.

Темдектезе:

а) ёткён ёйдё:

Бис фабрик, заводты тынытпаган болзобыс, социализмды бю-
дюрп болбос элибис. Октябрьдын революциязы болбогон болзо,
колкючиле дьаткандар эмдиге дьетире карануй дьурер эдибис.

б) Келер ёйдин:

Бис малды ёскюрзебис, дьюрюмибис дьаранар. Бис ашты кёп
салар болзобыс, малды да ёскюрерге дьенил болор.

Молдьюлу глаголдор дьюзюн тоо кожулталарла кубулуп турар.

Темдектезе:

	Дь тоо	К. тоо
1 ль.	<i>ал-за-м</i>	<i>ал-за-быс</i>
2 дь.	<i>ал-за-н</i>	<i>ал-за-гар</i>
3 дь.	<i>ал-за</i>	<i>ал-за-лар</i>
1 дь.	<i>эт-се-м</i>	<i>эт се-бис</i>
2 дь.	<i>эт-се-н</i>	<i>эт-се-гер</i>
3 дь.	<i>эт се</i>	<i>эт-се-лер</i>

Глаголдордын' тёзёгёзи юндю табышка, ол эмезе юнгюр тунгактар-
га токтогон болзо, молдьюлу кожулталар юнгюр туюктан' башталатан:
Анда-за, эмде-зе, бичи-зе, тёзё-зё, бар-за, кел-зе, дьюр-зе, ижен-зе.

Глаголдын' тёзёгёзи туюк тунгакка токтогон болзо, молдьюлу ко-
жулталар туюк тунгактан' ок башталар.

Кас-са, мёрёйлёш-сё, мерендеиш-се, бус-са, тут-са, юрет-се, ёс-сё.

Глаголдын' тёзёгёзи С деген туюк тунгакка токтогон болзо, молдью-
лу глагол са бичилер.

*Кас-са, дьас-са, бус-са, кёртос-се, тургус са, дьатыргыс-са, камыс-са,
сус-са.*

Молдьюлу кебер глаголдордын' кийнинде запятой тургузар учурлу.

Глаголдын' тёзёгёзинде *а, ы, у* деген юндю табыштар тургажын,
молдьюлу кожултазында *а* туратан.

Аткар-за, апар-за, дьакар-за, акала-за, кыр-за, тур-за, дьул-за, согул-за.

Глаголдын тѣзѣгѣзинде у, ё, и деген юндю табыш тургажын, молдьюлу кожултада е туратан.

Е—жел-зе, кедерлет-се, мен'дет-се, дьелдир-зе, сюр-зе, кир-зе, кѣргюс-се.

Глаголдын тѣзѣгѣзинде о, ё деген юндю табыш тургажын молдьюлу кожултада ол ок юндю табыштар болор.

Бол-зо, тооло-зо, дьорт-со, токтот-со, токто-зо, коско-зо, тос-со, дьогол-зо.

Ё—ёл-зё, ёмёлёш сё, ёрёлё-зё, ёкпёлён-зё, ёс-сё, тѣжёл-зё, тѣкпёл-зё, кѣстѣт-сё.

1. Таскаду. Кѣчюрп бичийле, молдьюлу келер ёйдин глаголын андынан чийю тартып темдектегер.

1. Малды кичееп азыраза, онон кѣп туза алар. 2. Мен бу керектен айрылзам, база ондый дьаман керек этпезим — деп, бир кижн айтты. 3. Бис мѣрѣйлѣжип иштезевис, ижибис дьылгыр болор, — деди. 4. Дьас келзеле, дьараш юндю кююк эдер. 5. Дьуун болзо, мей дьуунга барар кижн. 6. Мен дьайгыда сууга кирзем, кѣрѣрин деп, бир уулчак мактанды. 7. Колхоз малыбыс ёссё, дьадыныбыс там дьаранар. 8. Энези Дьыргалдын айткан сѣзине комыдайда берген болзо, дье чѣйгѣндѣги чайын отко асты.

2. Таскаду. Кѣчюрп бичирде, молдьюлу келер ёйдин глаголдорын чыгара бичигер.

1. Карагайдын будагы,
Касталганча сынза торт.
Коммунисттын дьанынан
Айрылганча ёлзё торт.

2. Дьаш агаштын будагы,
Толголгончо сынза торт.
Комсомолдын дьанынан,
Айрылганча ёлзё торт.

3. Дьарык кемеге отырганча,
Дьар дьакалап базадым,
Таң-алдынан дьатканча
Колхозко барып киредим.

§ 51. Дьѣпсинер кебер глаголдор ло олорды чын бичиир эжизи.

Эрмектин пчинде дьѣпсинер кебер глаголдор айдылып дьат.

Темдектезе: Атангай, ойногой, кѣргѣй.

Дье аразында дьѣпсинер кебер глаголды дьарбынган кеберлю деп айдатан.

Темдектезе: Угускай ла. Ёчѣгѣй лѣ.

Дьѣпсинер кеберлю глаголдор келер ёйдѣ айдылып дьат. Олор дьюзюн тоо кожулталарыла база кубулуп ок дьат.

Темдектезе:

	Дь. тоо	К. тоо	
а) 1 дь.	юренгейим	юренгейибис	
	2 дь.	юренгейин	юренгейигер
	3 дь.	юренгей	юренгейлер
б) 1 дь.	баргайым	баргайыбыс	
	2 дь.	баргайын	баргайыгар
	3 дь.	баргай	баргайлар
в) 1 дь.	көргөйим	көргөйибис	
	2 дь.	көргөйин	көргөйигер
	3 дь.	көргөй	көргөйлөр
г) 1 дь.	болгойым	болгойыбыс	
	2 дь.	болгойын	болгойыгар
	3 дь.	болгой	болгойлор

Юндю ол эмезе юнгюр тунгакка токтогон дьякылта кеберлю глаголдор болзо, дьёпсинер кебер глаголдордын' кожулталары юнгюр тунгактан' башталып—*гай, гей, гой, гёй* болор.

Темдектезе: ал-гай, кара-гай, кел-гей, кете-гей, көр-гёй, кектё-гёй, бол-гой, ойно-гой.

Дьякылта кеберлю глаголдор туюк тунгакка токтогожын, дьёпсинер кебер глаголдорго кечёр кожулталар база туюк тунгактан' башталып *кай, кей, кой, кёй*, болор.

Айткай, эткей, ооткой, ёчкёй.

Дьякылта кеберлю глаголдын' юндю табыштары *а, у, ы*, болзо, кожултазынын' юндю табыжы *а* болор учурлу (*кыр-гай, тур-гай, ат-кай*). Юндю табыштары *и, е, ю* болзо, кожултазынын' юндю табыжы *е* болор учурлу (*юр-гей, кел-гей, ийир-гей*). Глаголдын тёзөгёзинде ылгый *ё* эмезе *о* болзо, кожулталарына да ол ок юндю табыштар турар (*кёктён-гёй, обооло-гой*).

1. *Таскаду*. Кечюрин бичирде, божоткон букваларын бичип алыгар.

1. Мен эн озо ёмёликке киргей . . . Бис эн озо ёмёликке киргёйиб . . . с. Онын сонында бичикке юренерге баргай . . . м. Айдарда, бис те бичикке юренерге баргай . . . б . . . с. Бичикке юренерге кичеенгей . . . м. Бис те бичикке юренерге кичеенгей . . . б . . . с. Бичикке дьякшы юренерге мёрёйлёшкёй . . . м. Бис те

бичикке дыакшы юренерге киченгей . . . б . . . с. Бичикке дыакшы юренерге кичеенетен мёрёйди сюрекей быжулап бюдюргей. . . м. Бичикке дыакшы юренерге кичеенетен договорды бис те быжулап бюдюргей . . . б . . . с. Бичикке юренерге дыалкуурарымды торт таштагай . . . м. Бис те юренерге дыалкуурарыбысты таштагай . . . б . . . с.

§ 54. Дыакылта кеберлю глаголдор ло олорды чын бичири.

Тегин тэзёгюлю дыакылта кеберлю глагол юч дыюзюнге кубулып туратан. Кубулар аайы дыюзюндериле мындый болор.

	Дь тоо	К. тоо
1-кы дь.	барайы =	баралы, баралык, баралдар
2-чи дь.	бар, баргын, барзан,	барыгар, барзагар,
3-чи дь.	барзын	барзындар, (олор) барзын

А дь а р у: Дьёпсинбес кебери база ёскёдё кеберлер аайынча бюлер учурлу.

Темдектезе: *барбайын, барба, барбазын, барбазын, барбазын.*

Тегин тэзёгёлю глагол тунгактарга токтогон болзо дыаныс тоолу 1-кы дыюзюннин кожулталары *айын, ейин, ойын, ёйин* болор.

Темдектезе: тур—турайын, кёр—кёрёйин, кел—келейин.

Тегин тэзёгёлю глагол юндю табышка токтогон болзо, 2-чи дыюзюннин кожулталары *йын, йин* болор. (Ойно—ойнойын, кюре—кюрейин). Тегин тэзёгёлю глагол юнгюр туюкка токтогон болзо 2-чи дыюзюннин кожултазы *гюн, гин, гын* болор. (Кёр—кёргюн, кел—келгин, ал—алгын) онон башка *зан, зен* болор (бар—барзан, кел—келзен).

Дье тегин тэзёгёлю глаголдор туюк тунгакка токтогон болзо, кожулталары *кюн, кин, кын* болор (ёт—ёткюн, ич—ичкин, ат—аткын). Онон башка *сан, сен* болор (ат—атсан, кес—кессен). Ючинчи дыюзюн кожулталары *зын, зин, сын, син* болор (ол барзын, келзин, уксин, кессин).

Дыакылта кеберлю глаголдор дыюзюни кёп тоолу кожулталарлу болуп дыат.

Темдектезе:

	Дь. тоо	К. тоо	Дь. тоо	К. тоо
1 дь.	бар-айын	бар-алы	кел-ейин	кел-ели
2 дь.	бар-зан'	бар-загар	кел-зен'	кел-зегер
3 дь.	бар-зын	бар-зындар	кел-зин	кел-зиндер

Глаголдын тэзэгэзінде кату юндю табыш турза, онын юндю дьюзюн кожылталарынын ла тоо кожулталарынын юндю табыштары кату болор (бар-зан', бар-загар, тур-загар).

Глаголдордын учындагы юйезинин юндю буквалары **а, у**, болзо, кожулталарында качанда **а** юндю болор.

Темдектезе: тур-зан', тур-загар, кыр-зан', кыр-загар, ал-зан', ал-загар.

Глаголдын учындагы юйезинде **и, е, ю**, юндю табыш тургажын, кожулталарында **е** юндю табыш туратан.

Темдектезе: кёрюн-зен', кёрюн-зегер, бил-зен', бил-зегер, кел-зен', кел-зегер.

Глаголдын учындагы юйезинде **о** эмезе **ё** юндю табыш турза, кожулталарда ол ло юндю табыштар турар (тооло-**зон**, тооло-**зогор**, кёч-**сён**, кёч-**сёгёр**).

1. Таскаду. Кёчюрюп бичиирде, божоткон букваларын кожуп бичигер.

а) Мен колхозко кэпшай кирей . . . н,	б) Боро тайды тудай . . . н,
Анда мёрёйлёжип иштей . . . н	Бойым андап барай . . . н.
Колхозтын аттарын кичей . . . н,	Боро койонды адай . . . н,
Олорды качанда ардак тудай . . . н.	Бойым оны кайнадай . . . н.
Олордын дьал куйругын тарай . . . н.	
Эркеледип олорды сыймай . . . н.	

2. Таскаду. Кёчюрюп бичиирде, база ла божоткон буквазын бичигер, кожултазы экинчи ле ючюнчи дьюзюннин болор.

а) Ёзёк дьерде ёрт кюйзе,	б) Колкючтюлердин балдары,
Оны мендеп ёчюрзен	Текши бичикке юрен . . . ин.
Ёштю салган болбой . . . ын.	Не ле юредюди билип алып,
Учына онын сен чык . . . ан.	Мергендю дьакшы иште . . . ин.

- в) Ак дьаланнын ёлёни,
 Чечектеп дьаран . . . ын
 Колхоз, совхоз дьуртыбыс,
 Дьылдын дьылга ёнжи . . . ин.

Глаголдор эрмектин ичинде кандый учурлу турганы аайынча эренистер деп башке кебер алынып турары бар. Бу эренистер деп бистин айдып турганыбыс, бир дыанынан кёрзё, бюткен адына келиже берген глаголдор болуп дьат.

Темдектезе: *Тушташкан* кижн келди. Бу эрмекте *тушташкан* деп сёс кандый кижн келгенин дьарттап дьат. Ого тундей мындый эрмекти аладдар:

Бу кижн меге *тушташкан*. Мында *тушташкан* деп сёс кандый кижизин эмес, ол кижинин тушташканын айдып дьат. Онойдордо глагол болуп артып дьат.

Онойдордо эренистердин бстыразы беш кеберлю болуп дьат.

Дьакылта кеберлю глаголго *ган, кан, ген, кен, гон, кон, гён, кён* деп кожулталар кошкондо, баштапкы кебер эрен'истер бюдюп дьат.

Темдектезе: (*алган, аткан, келген, кескен, болгон, ооткон, кёргён, ёчкён*).

Бу баштапкы кебер эрен'истер *туруза, ёткён, келетен* ёйдин' болуп турар.

Темдектезе:

1. Тургуза ёйдё:

Куучын айдып **дыаткан** кижн меге таныш.

Бу мёрёйлёжип **турган** кижн болуп дьат.

Бу ёдюп **дыаткан** ёй сюрееп учурлу ёй.

Бичик кычырып **турган** уул городтон келген.

Сёс айдып **турган** кижн менин некёрим.

2. Ёткён ёйдё:

Куучын **айткан** кижн келди.

Кёргён кижн айдып дьат.

Барган кижн дыанды.

Мылтык **аткан** кижн базып келди.

Бичик **эзелген** кижн дыана берди.

3. Келер ёйдё:

Бичикке **юренбеген** кижиге дыадарга коомой болор.

Бичик **кычырарга** турган кижн келер.

Дьакылта кеберлю глагол юндю эмезе юнфир туюкка токтогон болзо, эрен'истердин' кожултазы *г* тунгактан башталып *ган, ген, гон, гён* болор.

Темдектезе: *барган, келген, ойногон, кёргён*.

Дьакылта кеберлю глагол туюкка токтогон болзо, эрен'истердин' кожултазы туюк *к* табыштан башталып *кан, кен, кон, кён* болор.

Темдектезе: *ат-кан, эт-кен, оот-кон, ёт-кён.*

Дьакылта кеберлю глаголдын' юндю табыштары *у, а, ы* болзо, ко-
жултазынын' юндю табыжы *а* болор (*кыр-ган, тут-кан, ат-кан*).

Дьакылта кеберлю глаголдын' юндю табыштары *ю, е, и* болзо, ко-
жултазынын' юндю табыжы *е* болор (*юр-ген, эм-ген, ич-кен*).

Дье дьакылта кеберлю глаголдын' юндю табыштары *о, ё* болзо, ко-
жулталарында юндю табыжы олор ок болор (*кёр-гён, бол-гон*).

1. Таскаду. Бу темён бичигенинен эрегистерди таап чыгара бичип алыгар.

Станцияга дьетири эки ле чакырым арткан. Суу дьаказында
ёзюм дьок болгон. Черюди тургузарына эпто ак дьалан дьай-
ылып калган дьатты. Дьолды билетен улустардын айтканыла бол-
зо, Славянскийден бери бу мындый эпто токтогодый ак дьер-
дьок болуп турганы дьарт билдирди.

Тургузала кечю агаштар кечире таштап, ончозы тюрген ол-
дьянына кечип чыкканы кайкамчылу болды. Ол дьянына суу-
дын дьарадына чыккан ла кийинде сагыш дьарып: эмди черю
сууда эмес, эмди олор бойынын дьюрюмчи тегин бербестер!
Мылтык дьепселди чоккон кийинде, аттарды откорып салган.
Командирлер частьтарын стройго тургузып салдылар. Кажыла
талалары дьаар разведчиктер дьорттылар. Дьюрексип турганы
дьоголып турган. Кажыла керек кайкамчыкту тюрген бюдюп
турган. Керектин онойып тюрген эдиц аларга герегин, черючи-
лердин кажызыла билип турган.

Фурманов.

2. Таскаду. Кёчюрүп бичиирде божоткон букваларын бичип салыгар.

Калык дьонды калактат . . . ан.

Каргышту дьылдар ол болды.

Канчанын канын тө . . . ён,

Канду дьылдар ол болды.

Ол тушта бисти кем шыралатпа . . . ан?

Ол тушта бисти кем ыйлатпа . . . ан?

Ол тушта бисти кем тонобо . . . он?

Ол тушта бисти кем кулданба . . . ан?

Джунгариянын хандары,

Каандар, дьайзандар,

Байлар, кодьойымдар,

Абыстар, камдар,

— Олор ончозы бисти тонойтон,

Тюред . . . ен, кулдан . . . ан, ыйлад . . . ан,

Камчыла . . . ан, чыбыкта . . . ан.

Алки бойыбысты дьайнадып,

Акту дьёёжёбисти блаайтан.

Глаголго *ар, ер, ир, ыр, ёр, ур* деп кожулталар кошкондо, экинчи
кебер келер ёйдин' эрен'истери бюдюп дьат.

Темдектезе: Дьуунга барар кижидьедип келди. Кандый кижидьедип келди?

Барар кижн. **Кожондоор** балдар дьуулды. Кандый балдар дьуулды?

Кожондоор эреннс болуп дьат, ненин учун десе, **кандый?** деп суракка кару берип дьат.

3. **Таскаду.** Бу мындый кожулталарлу эреннстерн бар, сегнс эрмек бичип алыгар.

А дь а р у: Экинчи кебер эреннстерн дьанысла келер ёйдё болотон.

Глаголдорго **атаан, етен, отон, ётён** деп кожулталар кошкондо, ючинчи кебер келетен ёйдин эдилге кыялтазы дьок болотонун кёргюзюп турган эреннстер бюдюп дьат.

Темдектезе: Юренетен улус дьуулды. Доклад айдатан кижн келип дьат. Бу **мантайтан** ат.

Тёртинчи кебер эреннстер дьакылта кеберлю глаголдорго **галак, голок, гелек, гёлёк, калак, колок, келек кёлёк** деп кожулта кожулганда бюдюп дьат. Бу экинчи кебер эреннстер кандый бир эдилгенин кайра болгологын, онын болорын сакып дьатканын айдып дьаткан болуп дьат.

Дьакылта кеберлю глагол юндю эмезе юнгюр туюкка токтойло, тазылында юндю табыштары кату болзо, кожултазы **галак, голок** болор (бар—бар-**галак**, ойно-ойно **голок**).

Тазылынын юндю табыштары дьымыжак болзо, кожулталары **гелек, гёлёк** болор (кел—кел-**гелек**, ёёркё—ёёркё-**гёлёк**).

Дьакылта кеберлю глагол тунгак туюкка токтойло, тазылында кату юндю табыштар болзо, кожултазы **калак, колок** болор (ат—ат-**калак**, оот—оот-**колок**).

Тазылында дьымжак юндю табыш болзо, кожултазы **келек кёлёк** болор (дьет—дьет-**келек**, ёч—ёч-**кёлёк**).

§ 56. Эреннс кеберлюлер.

Эреннс кеберлюлер деп, кандый бир глаголды юзери дьартаарга айдылып турган, кубулбас глаголдорды айдып дьадыбыс.

Темдектезе: Юренчик бичик **кычырып дьат.** Колхоз малынын угын дьарандырып дьат. Колхоз ажын кезип **алала,** согуп дьат. Ашты согупла **турганча,** государствого берер ашты бюдюрюп салды. **Анчы баргалы** юч конды. Ол баргажын, дьакшы болор эди.

Ойрот тилинин бастыра эреннс кеберлюлери беш бёлюкке бёлюнип дьат.

Дьакылта кеберлю глаголго **ып, ип, уп, юп** деп кожулта кожоло, дьат деп болушчы сёс кошкондо, баштапкы кебер эреннс кеберлю, бюдюп дьат.

Темдектезе: Бичип дьат, ойноп дьат, кёрюп дьат.

А дь а р у: Дьат деп болушчы глагол болуп дьаткан эдилгени дьартаарга кирип дьат.

Дьякылта кеберлю глаголдорго *ала, еле, оло, ёлё* деп кожулталар кошкондо, экинчи бюдю эрен'истер болуп дьат.

Темдектезе: Бис мёрёйлёжёлё, дьендибис. Мал семиреле, килейе берди.

Туюкка токтогон дьякылта глаголдордын' тэзёгёзинде *а, е, о, ё* деген юндер бар болзо, ол ок юндер эрен'ис кеберлюлердин' кожулталарында да бар болуп турар.

Темдектезе: Бар-ала, айд-ала, кел-еле, бер-еле, оод-оло, токтод-оло, кёр-ёлё

Дье дьякылта кеберлю глагол юндю табышка токтогон болзо, эрен'ис кожултазы *й-дан'* башталар.

Темдектезе: Бёктё-йлё, тооло-йло, мекеле-йле.

Эрен'ис кеберлюлер башкарткан сёстю болзо, оlorдын' кийнинде запятой тургузатан учурлу.

Дьякылта кеберлю глаголдорго *ганча, гончо, генче, гёнчё, канча, кончо, кенче, кёнчё* деп кожулталар кошкондо, ючинчи кебер эрен'ис кеберлю глагол бюдюп дьат.

Темдектезе: Дьуун ёт-кёнчё. сен мынан кедери барба. Доклад божобо-гончо. ары бери баспа. Бистин башчыбыс кел-генче, сен мында отур. Ол сёс айдып тур-ганча, сен онын шююп турган санаазын бичип ал.

Экинчи бюдюмдю эрен'ис кеберлюлер ёткён, тургуза, келер ёйгё айдылып дьадылер.

1. Ёткён ёйдийин темдектезе:

Ол дьюгюргенче, дьедип келген.

Уул, школго карындажын дьетиргенче, барган.

Ол, бичигин тудунганча, класска кирген.

2. Тургуза ёйдийин темдектезе:

Ол аайына чыкканча, угуп дьат.

Ат, эмдиге дьетире мантаганча, дьюрю.

Улус Токуна айлында отурганча, эмтир.

3. Келер ёйдийин темдектезе:

Сен, керекти бюдюрип божотпогончо, барба.

Мен, атты дьедингенче, келерим.

Ол ижин бюдюрбегенче, дьанбайтан.

Дьякылта кеберлю глаголдор юнгюр туюкка токтойло, тэзёгёзинде юндю табыштары кату болзо, экинчи бюдюю эрен'ис кеберлюге кёчёр кожултазы *ганча, гончо* болор.

Бодогончо, алганча, кожондогончо.

Дье дьякылта кеберлю глаголдын' тэзёгёзинде юндю табыштары дьымжак болзо, кожулталары *генче, гёнчё* болор.

Дьякылта кеберлю глаголдор туюк тунгакка токтойло, тѣзѣ-тѣзинде юндюлери кату болзо, экинчи бюдюю эренгис кеберлюге кѣчѣр кожултазы **канча, кончо** болор.

Ототкончо, атканча, эткенче, укканча.

Дье дьякылта кеберлю глаголдын тѣзѣгѣзинде юндю табыжы дымжак болзо, экинчи эренгис кебердин кожултазы **кенче, кѣнчѣ**, болор. (Мекелеткенче, ѣткѣнчѣ, эткенче, кѣчкѣнчѣ)

Эренгис кеберлюлердин тѣртинчи бюдюми.

Глаголдордын дьякылта тѣзѣгѣзине *гажын, гежин, кажын, кежин* деген кожулталарды кошкондо, тѣртинчи бюдюмдю эренгис кеберлюлер бюдюп дьат.

Темдектезе: Акам, ортон школды божодоло, дьяан школго баргажын, мен де ондо барып юренерим.

Глаголдордын тѣзѣгѣзинде кату юндю табыш болгожын, тѣртинчи бюдюмдю эренгистердин кожултазы *кожын, кажын, гожын, гажын* деп болотон.

Темдектезе: Бар-гажын, бас-кажын, дьяан-гажын, дьас-кажын, кыр-гажын, кыс-кажын, тур-гажын, тут-кажын, токто-гожын.

Глаголдордын тѣзѣгѣзинде дымжак табыш болзо, тѣртинчи бюдюмдю эренгис кебердин кожулталары *гежин, гѣжин, кежин, кѣжин* болор.

Темдектезе: Бер-гежин, кес-кежин, тис-кежин, дьюр-гежин, ѣс-кѣжин, кѣр-гѣжин.

Тѣртинчи бюдюмдю эренгис кеберлюлердин кийнинде запятой туратан.

Темдектезе: Председатель дьуунга келгежин, ол биске сюреен дьякшы куучын айдып берер. Ол кучынды айткажын, сен оны кичееп ук

Эренгистердин бежинчи бюдюми.

Келер ѣйдин глаголдорына *да (та), де (те), до (то), дѣ (тѣ)* деген кожулталарды кожордо, бежинчи бюдюмдю эренгис кеберлю бюдюп дьат.

Темдектезе: 1. Мен колхозко киреримде, сранай дьокту болгом. Колхозто эмдиге дьетири дьадып иштенеримде, аргалу дьадынду боло бердим. 2. Дьоннын дьууны болордо, мен дьуунда отырдым. 3. Бис колхозто мѣрѣйлѣжип иштеерибисте, ижибис дьылгыр бюдюп дьат.

Келер ѣйдин дьяныс тоолу глаголдорына бюдюю бежинчи эренгис кеберлердин кожулталары юнгюр туюктан ок башталар.

Темдектезе: андаар-**да**, мендеер-**де**, кѣктѣер-**дѣ**, токтоор-**до**, мѣрѣйлѣжѣр-**дѣ**, крелер-**де**.

Келер ѣйдин глаголдорынын кѣп тоолу дьюзин кожулталарынын кийнинде бежинчи бюдюю эренгис кеберлеринин кожултазы тунгак туюктан башталатан.

Темдектезе: Кыырырыбыс-*та*, дыадарыбыс-*та*, иштеерибис-*те*,
онорыбыс-*та*, турарыбыс-*та*, бичирибис-*те*.

Бежинчи бюдюю эренис кеберлюлердин кийнинде запятой
аргузатан.

Темдектезе: Качан бис кузыктап дьюрерибисте, сюреең дья-
аю кёрдибис. Ончобыс кыйгырарыбыста, аю бистен кача берди.

1. Таскаду. Бу берилген стихотворениялардан эренис кеберлюлерин чыга-
бичип алала, оморды бюдюю сайын столбиктеп ылгагар. Оноң омордын
андый бюдююн айдып беригер.

Тюлкюнек айылдан тым чыгала
биреде базып келеле,
арындагы сардыудын тужы-
нан,
обыраны кодорып ийеле,
арындагы сардыуды дый
берди.

арындагы сардыудан
ойгончо тюлкюнек дыйп
алала,

чып кирген дьерин,
ойто дьазап бектеп салды.
дын экелген кижин болуп,
ийылдын базырузын кёдюреле,
ьерге кюч этире чачала,
ийыл тёён кирип келди.

*Дйрот албатынын тюлкюнек
деп чёрчегинен“.*

арагайдын будагы,
асталганча сынса торт.
енинский комсомолдон,
йрылганча ёлзё торт.

Дьарык кемеге отурганча,
Дьар дьакалап базадым.
Дьяныскаан иштеп дьургенче,
Колхозко барып киредим.
Типилдеде дьелерде,
Дьерден хату неме дьок,
Табарыжып келерде,
Нёкёрюмнен кару кижин дьок.
Беш адар мылтыгыбыс,
Качанда болзо чечен эмей.
Бистин Кызыл Черюбис
Адып дьаспас, мерген эмей.
Капиталисттер биске табарга-
жын,

Как мандайын ойорыбыс.
Ёштюлер биске тийгежин,
Дьиткелерин юзерибис.

Бандит танма келгежин,
Базар дьолын кезерибис.
Каршу танма табылгажын,
Конор дьуртын чачарыбыс.

2. Таскаду. Бу дьакылта кеберлю глаголдорды эн озо баштапкы эренис
одюю эдиң, оноң экинчи, ючинчи, тёртинчи, бежинчи бюдюю эдиң кубул-
агар. Оноң улантызын алдынан чийю тартып темдектегер. Иште, кёктё,
аар, ат, кий, ич, ур, бер.

§ 57. Кубулбастар.

Кубулбастар деп эдилгенин бюдюмин эмезе эдилге эдиң тур-
ан дьюзюн дьуюр обстоятельствозын кёргюзип турган эрмектиң
люзин айдып дьадыбыс.

Кубулбастар мындый суракка айдылатан: Канайып? Кандый?
анайта?

Темдектезе: Балык тюрген дьюзюп дьат. Бу тюрген деген
ёс балык кандый дьюзюп дьат дегенин айдып дьат.

Автомобиль сюреең кайыр дьолло туюжуп дьат. Бу сюреең
еген сёс дьолдын кайыры кандыйын дьарттап дьат.

Эрмектин ичинде кубулбастар эрмектин дьартачы сестери болуп дьат.

Кубулбастарды мындый группаларга бөлүүргө келишип дьат:

1. Бюткен адыла дьаныс укту кубулбастар (*тюрген, капшагай, бачым, ылтам, арайын, дьикшы*).

2. Дьарты дьок кеберлю кубулбастар (*кезе, тарый, карарта, чыгара, кызарта, кёгөртё* онон до ары).

3. Адалгыштардан бюткен кубулбастар (*алтайлап, тубалап, орустан, калкалап, кумандылап, шорлоп, хакастан* онон до ары).

4. Ёйлю кубулбастар (*кече, эртен, бюгюн, бултыр, эмди, тургуза, удабас*, онон до ары).

5. Дьёпсинген кеберлюзи (*ээ, чын, андый, абаза*).

6. Дьёпсинбегени (*дьок*).

7. Турган дьерин кёргюзери (*анда, мында, тёмён, алдында, ыракта, дьуукта, кийнинде* онон до ары).

8. Ичкерилеп турган аайын кёргезери (*удура, уткаары, ёрё, кедери, тёмён* онон до ары)

9. Сурак кеберлюзи (*канайда, кажызы, андый, айса, айдарда, анайтканда*).

10. Тоозын кёргюзери (*кёп, ас, дьеткил, бюткюл* онон до ары).

11. Глагол тёзёгёлюзи (*билдире, кечире, ажыра, ёткюре, дьолой*).

12. П табышка токтогоны (*чындап, анайып, мынайып*).

13. да деп юзюктюзи (*кайда да, кандый да*).

Ойрот тилинде кубулбастар бюткен адыла тюней болуп дьат. Онойдордо кубулбастарды адалгыштардан, бюткен аттардан, глаголдордон мынайда ылгаштырып билип аларга керек.

1. Бюткен ады кёп сабазында болзо, адалгыштардын алдына турар, кубулбастар дезе глаголдордын алдына турар.

Темдектезе: Бу тюрген дьорыкту ат. Кубулбастар дезе алдында турар. (Бу кижиги тюрген келди).

2. Адалгыш бюткен адынан бюткен кубулбастардын кийнинен-базада туратан. (Ол алтайлап билер).

Адалгыштар юндю табышка ол эмезе юнгюр туюкка токтогон болзо, кубулбастарга кёчёр улантылары юнгюр туюктан ок башталар.

Темдектезе: *алтай-лап, куманды-лап, шор-лоп.*

Адалгыштар тунгак туюк табыштарга токтогон болзо, кубулбастарга кёчёр кожулталары да тунгак туюктан башталатан.

Темдектезе: *Орус-тап, казах-тап, хакас-тап, теленит-теп.*

1. **Гаскаду.** Кубулбастар эрмектердин ичинде ёскё сестёрлө сурактар ажыра канайда колболып турганын бичип алала, темдектен алыгар.

1. Мен бюгюн аймактын дьуунында отырдым. Ондо областтан келген кижидоклад айтты. Ол кижинин куучыны сюрееен дьарт. Ол колхозтордын ижи керегинде куучынды орустап та алтайлап та куучындап берди. Ол ло кижидэртен бистин колхозко келеечи болгон. 2. Ус кижидемирди кызырата кызыдала согун дьат. 3. Биске тургузала ишке чыгар керек деп, бригадир айтты. 4. Бистин колхозтор бу дьыл кирелтени элбек алды. 5. Колхоз бу дьыл планды чик дьок ажыра бюдюрди.

2. *Таскаду.* Бу айдылган глаголдордон кубулбастар бюдюрдигер.

Кызыт, тыныт, кызарт, карарт, дьоголт, кёгёрт, кугарт, кабырт.

3. *Таскаду.* Бу адалгыш сестёрдён кубулбастар бюдюрдигер:

Орус, монгол, украин, киргиз, англичанин, италиянец, грузин, казах, башкир, фин, шор.

3. Божоткон кубулбастарды, кёчюрюп бичиирде, бичип салыгар.

1. Мен билер кижиде.
2. Колхозто . . . общий дьуун болды.
8. Трактор кыраны . . . сюрюп божотты.
4. Мен . . . ак бичик алдым.
5. . . . сен биске бар:
6. Мечеш . . . юредюди божодор.
7. Салдаттар . . . туруп ийди.
8. Ишке . . . эмес чыгар керек.

Керектю кубулбастары: бюгюн, орустап, тюрген, андый, дье, удабас, балтыр, дьергелей, орой, эрте.

§ 58. Улантылар.

Бу ёрё айдылган юзюк сестёрдён башка улантаылар бар болуп дьат. Олор эрмек ичинде база да бойлоры алдынан учуры дьок болор. Олордын юзюктерден башка ылгалып турганы мындый бёлюктерге бёлюнип турганынан болуп дьат:

а) Олордын кезиги эрмек ичинде анылу кубулткыштын кожултазы кожулган адалгыштын кийнинде туруп дьат; б) кезиги предметти база бир предметке тюндешгирип дьат; в) кезиги колбоочы кеберин дьарт кёргюспей дьат.

1. Энчилечи кубулткыш кожулта кожулган адалгыштын кийнинде турары: **учун, керегинде.** Мен сенин **учун** иштедим. Мен онын **керегинде** шыралагам.

2. Беречи кубулткыш кожулта кожулган адалгыштар кийнине турары: **Юзери.** (Малга **юзери** мал кожулды)

3. Кёстёчи кубулткыш кожулта кожулган адалгыштын кийнинде турды: **ажыра, кечире.** (Ол кырларды **ажыра** дьелди. Мен **н** сууды **кечире** чаптым).

4. Чыгытту кубулткыш кожулта кожулган адалгыш кийнин де турары, **озо, башка, ёскё**. Адучы элден **озо** атанды. Ол улустан **башка** отырды. Мен Оныдайдан **ёскё** дьерге дьатпагам.

5. Колбоочы болгон кебери дьарт эмес, дье тёс ады кубулт, кышта турган адалгыш кийнинде турары: **чылап, чилеп, ошкош-дьяар, сыранай, сайын**. Боозу кулун **чылап** мантап дьат. Юкю кижичи **чилеп** каткырып дьат. Ол уул **сыранай** сен ошкош бёкё-Мен тепши **дьяар** дьылып алдым. Бу кюн агитатор айыл **сайын** дьюрди.

6. Дьердин барар аайын кёргюзери **ары-бери**. Сен **ары** бар, ол **бери** келзин.

§ 59. Бёлюгештер ле оморды чын бичиир эжизи.

Эрмектин ичинде бойлоры алдынан учуры дьок сёстёр айдылат. Ол сёстёрди эрмектин учур кеберин кубултып, сёсти сёслё колбоолу эдип алар керегинде айдадыбыс. Ондый сёстёрди **бёлюгештер** деп адап дьат. Ол ондый сёстёр эрмектин бёлюмези болбос.

Ол ондый юзюк сёстёр бойлорынын учурында мындый группаларга бёлюнип дьат.

1. Сурактузы: **ба, бе, бо, бё, па, по, пе, пё эмезе**. Слерде книга бар **ба**, дьок **по**? Дьуун бошой берди **бе**?

2. Сёсти сёслё колбоштырары: **ла, ле, ло, лё**. Иван **ла** Адучы андап бардылар. Сен **ле** мен дьажыт.

Дье бу бёлюгештер тыныдып айткан тужунда да айдылатан: Сен иште **ле**. Сен албадан **ла**.

3. Кебер: **да, де, до, дё, та, те, тё, то, ак, ок**.

а) Аттар **да**, уйлар **да** кырда дьюрин дьат.

б) Сен **де**, ол **до** баргайыгар.

в) Кем **де** келбеди. Ол **ок** кижичи куучын айтты.

г) Ол бичикти албаган **да** болзо, **дые** келген. **Дье** иштезе кайтсын.

4. Дьёптюзичи: **дые, эмей, кайтсын**. (**Дье** кожондогойын. Ол ондый **эмей**).

5. Кыйгылуузы: **учун, керегинде, дезе**. (Сен ненин **учун** школго барбадын?)

Мен юренбей дьадым, карындажым **дезе** юренип дьат.

6. Тьондештиреечи: **чылап, чилеп**. (Ол боозу, кулун **чылап** мантап дьат. Бу мынын кижичи **чилеп** отырганын кёрзёгёр).

7. Дьоктогонь: **дьок, эмес**. (Задачаны бодоп алдыгар ба? **Дьок**, ончобыс эмес).

Ба, бе, бо, бё (пе, по, пё, па) деген юзюктер суракту сёстин учунда туруп, алдынан башка бичилер (**бар ба, дьок по**?) Сен бичик кычырып билерин **бе**?

1. *Таскаду.* Кёчирип бичиирде, бёлюгештерди кожо, ол эмезе башка бичи-
ирин шююп бичигер.

1. Сен кайдаар (ла) барып дьадын?
2. Сен Ленинградка барарга турынба?
3. Бу немелерди дьууп берерин (бе)?
4. Кандый (да) болзо дьорык болотон.
5. Бис дезе ёйинде дьедип келерибис.
6. Слер кече кайда (ла) болдыгар?
7. Этсин деген керекти сен эдип салдын (ла) (ба)?
8. Мен дьолду айдып дьадым деп, слер кемди (де) болзо, дьёп-
тёп аларыгар (ба)?
9. Кандый (ла) бир, шююлтелю неме этсен.
10. Сеге исторический музей таныш (па)? Дьок мен анда бол-
бодым.
11. Бис дьаныс (ла) революциянын музейинде болдыбыс.
12. Дьаан группалардын кезик уулдары музейдин кружогына
бичидип (те) салдылар.
13. Бу станцияга поезд токтобой дьат (па)?
14. Ол чындык (па)? Ээ, ол чындык.
15. Иштмекчи (ле) крестьяндар коммунист партияга баштадып,
социализм бюдюрп алдылар.

А. Г. Шабураков.
ГРАММАТИКА ОЙРОТСКОГО
ЯЗЫКА.
Часть первая.
МОРФОЛОГИЯ

Ответ. редактор **Курамаков Н. Г.**

Техн. редактор **Хахоли А. С.**

Сдано в набор 4/IX-39 г. Подписано к печати 12/XII-39 г. Формат 60×92¹/₁₆.
Объем 5¹/₄ п. л. (47500 зн. в 1 п. л.). Уполномочен. облита № Б-327.
Заказ № 1189. Тираж 3000 экз.

г. Ойрот-Тура, тип. им. Клары Цеткин, Социалистическая, 20-а.